

“BEYÂNU ESRÂRÎ'L-HİLÂFETİ'L-İNSÂNİYYE VE'S-SALTANATI'L-MA'NEVİYYE” İSİMLİ RİSALESİ BAĞLAMINDA TAŞKÖPRİZÂDE'DE İNSAN ALGISI

Hacer ŞAHİNALP

Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Ü. İslami İlimler F.

hacersahinalp@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-9542-2606>

Öz

Bu makalede, Osmanlı'nın zirve dönemi âlimlerinden olan Taşköprizâde'nin, insanı ahlâkî yönüyle merkeze alan bir risalesini analiz ve sentez yöntemiyle incelemeye çalıştık. Risale, insanın iradî eylemlerinin toplamından oluşan, ahlâk, ev idaresi ve siyaset şeklinde üç temel ayağı bulunan amelî hikmeti, İslam kanunu üzere incelemektedir. İnsanın özgür olmakla beraber sorumlu olan yönetici kimliğinin ön plana çıktığı risalede bazı konularda sorgulayıcı, bazı konularda da aşırı kaderci tutumun izleri rahatlıkla görülebilir. Kişinin hem iç dünyasında hem de çevresinde denge ve düzeni sağlayabilmesi kuvvetli bir sorumluluk bilincine bağlanmıştır. Müellifin devraldığı bilgi birikimini harmanlayarak aktarmadaki başarısı ve eklektik kişiliği bizlere, döneminin insan algısı hakkında derli toplu bilgiler sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: İnsan, fazilet, rezilet, özgürlük, sorumluluk, ahlâk.

HUMAN PERCEPTION AT TASKOPRIZADE WITHIN THE CONTEXT OF HIS TREATISE NAMED “BEYANU ESRARI'L-HILAFETI'L-INSANIYYE VE'S-SALTANATI'L-MA'NEVIYYE”

Abstract

Taşköprizade is one of the scholars of the peak period of the Ottoman Empire. In this article, we will examine how he discusses the moral aspects of the human in a treatise with the aid of respective methods of analysis and synthesis. His treatise illustrates the practical wisdom which depends on the themes like morals, housekeeping and politics under the purview of Islamic law. In the treatise reveals free identity of a human being and administrator of such affairs as well. It can be easily comprehended the marks of questioning and an overly fatalistic attitude. Maintaining order and balance both in person's inner world and environment has been linked with strong responsibility. The author's success in the transfer of the knowledge that he combined and his eclectic personality provide us comprehensive information about the human perceptions of his time-period.

Keywords: Human, virtue, disgrace, freedom, responsibility, moral.

Atf: Şahinalp, Hacer. “Beyânu Esrârî'l-Hilâfeti'l-İnsâniyye Ve's-Saltanati'l-Ma'neviyye İsimli Risalesi Bağlamında Taşköprizâde'de İnsan Algısı”. *Kader* 15, sy. 3 (2017): 643-677.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, kapsadığı coğrafi alan, içinde barındırdığı etnik ve dini yapının çeşitliliği, inşa ettiği medeniyet ve var olma süresi bakımından insanlık tarihi içinde önemli bir konuma sahiptir. Günümüze kadar bu dönemi değişik açılardan ele alan pek çok araştırma ve etkinlik gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, hala araştırılmayı ve gün yüzüne çıkmayı bekleyen pek çok konu ve materyal bulunmaktadır. Yapılacak çalışmalar, bir yandan bu imparatorluğun yükselme dönemine kadar hangi amillerin etkinliğinden güç alarak varlığını sürdürdüğünü bizlere açıklarken, öbür yandan gerilemeye doğru gidişin sebep ve gerekçelerini sunacaktır.

Tarihî verilerden hareketle geçmişi önyargılardan arınarak anlamak, günümüze bakan yönleriyle olay ve olguları değerlendirmeye tabi tutmak, geçmişin bilgi birikimini gün yüzüne çıkararak, günümüz şartlarında bunlardan istifade etmenin yollarını bulmak çalışmamızın esas amacını oluşturmaktadır. Bahsi geçen bu en genel amaca, Osmanlı tarihinin yükselme döneminde söz sahibi olmuş bir müellifin daha önce tam olarak incelemeye konu olmamış¹ bir risalesi özelinde ulaşmaya çalıştık. XVI. yüzyıl Osmanlı kültür havzasında yetişmiş âlimlerden biri olan Taşköprizâde'nin² söz konusu risalesinin incelenmesi, zikredilen verileri elde edebilme adına ilim dünyasına önemli bir katkı sunacağı kanaatindeyiz. Risalenin ana teması olan “insan” kavramının farklı açılardan ele alınması, kanaatimizce, istifade noktasında renkli kazanımların elde edilmesine vesile olacaktır. Ayrıca müellifin geniş ve çok renkli bilgi birikimine sahip olması, ele aldığı konuları çok çeşitli açılardan değerlendirmesini, bunun da farklı perspektifler yakalayan okuyucunun çeşitli alanlarda istifade edebileceği farklı bilgi imkanlarına kavuşturacağını düşünüyoruz.

Müellif, 14 Rabîülevvel 901'de (2 Aralık 1495) Bursa'da doğmuştur. Babası ve dayısı başta olmak üzere pek çok Osmanlı ulemasından ders alan Taşköprizâde, daha sonra hem babası, hem Şeyh Mehmed Meğûşî hem de Mevlâ Seyyidî Muhyiddîn'den hadis ve tefsir başta olmak üzere zikredilen ilimleri nakletmesi konusunda ilk olarak 931/1525'te Dimetoka'daki Oruç Paşa Medresesi'nde iki yıl müderrislik yapar. Burada belâğât, ferâiz ve kelâm okutur. Daha sonra, İstanbul'daki Hacı Hasan Medresesi'ne, babasının 1529'da vefatı üzerine önce Üsküp Alaca İshak Bey (936/1530), ardından da İstanbul Kalenderhâne Medresesi'ne tayin edilir (942/1536). Sonrasında da sırasıyla; Koca Mustafa Paşa, Edirne Üç Şerefeli, Sahn-ı Semân ve Edirne Sultan Beyazıd müderrisliklerine terfi

¹ Çalışmamıza konu olan risaleyi, “Taşköprülüzâde” başlıklı kitap bölümünü (*Türk İslâm Düşüncesi Tarihi*) tamamladığımız 2013 yılında fark ettik. Yaptığımız titiz araştırma sonucunda risâle üzerinde herhangi bir çalışmanın olmadığını tespit ettikten sonra aynı yıl içinde eser üzerinde çalışmaya başladık. 2015 yılı içerisinde de risalenin tamamına yakını tercüme ettik ve halihazırda nihayetlendirdiğimiz bu çalışmayı da yakın bir zamanda basmayı düşünüyoruz. Eldeki malzemeyi değerlendirip bir proje olarak 2016 yılı Ocak ayında Bap Birimi'ne sunduk. Projemiz iki aylık bir süreçte karara bağlanarak kabul edildi. No: MAÜ-BAP-16-İBF-11

² Müellif ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Hacer Şahinalp “Taşköprülüzâde”, *Türk İslâm Düşüncesi Tarihi*, ed. Ömer Bozkurt, (Ankara: Divan Kitap, 2014), 475-94.

eder. 952/1545'de Bursa kadılığı, iki yıl sonra da tekrar Sahn-ı Semân müderrisliği ve 1551'de İstanbul kadılığı görevlerini îfa eder. Ancak yakalandığı bir hastalıktan dolayı görme yeteneğini kaybedince bu görevden ayrılır. 30 Recep 968 (16 Nisan 1561) tarihinde İstanbul'da vefat eder.

Müellif, Osmanlı sultanlarından II. Beyazid (1481-1512), Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) devirlerinde yaşamıştır. Dolayısıyla üretmiş olduğu eserleri bizlere, yükselişte doruğa ulaşmış olan Osmanlı'nın o dönemki ilmî faaliyetlerinin mahiyeti hakkında değerli ipuçları verecektir. Öte yandan zirve sonrası yaşanması mukadder olan gerileme dönemine doğru evirilmenin bir takım işaretlerini yakalamak da mümkün olacaktır.

Taşköprîzâde, başta tefsir, hadis, kelâm, fıkıh gibi İslâmî ilimler; mantık, lügat gibi âlet ilimleri; ilimler tarihi, tabakât, ahlâk ve tıp olmak üzere çeşitli alanlarda çok sayıda eser telif etmiştir. Osmanlı müderrisleri içerisinde üretmiş olduğu eserlerle, ilimleri tasnif eden, ilim anlayışlarını inceleyen ve bunlar hakkında derli toplu bilgi ve hükümler veren en tanınmış simadır. Kaleme almış olduğu eserlerin dünya devleti Osmanlı'nın entelektüel dünyasına ayna tutuyor olması, müellifi, ilim dünyasının mümtaz kişilikleri arasına sokmuştur.

Onu Osmanlı ilim tarihinde önemli bir yere oturtan asıl özelliği, sistematik bir bakışla Osmanlı'da "ilimler" ve "âlimler" sahasında yazmış olduğu ve kendisinden sonra yapılan çalışmalara hem kaynak hem de örneklik teşkil etmiş olan *Miftâhu's-Sa'âde (Mevzûâtu'l-'Ulûm)* ve eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye adlı eserleridir. *el-Meâlim fî İlmi'l-Kelâm, Risâle fi'l-Kazâ ve'l-Kader, Şerhu Ahlâki'l-Adudîyye* çalışmamıza katkı sağlayacağını düşündüğümüz diğer eserleridir. Taşköprîzâde'nin çalışmamıza konu olan risalesi,³ "insan" kavramına ruh-beden, kadın-erkek, yönetici-halk, fakir-zengin, ebeveyn-evlat, efendi-köle gibi ikili bağıntılarla getirdiği açıklamalarla dönemin ilmî ve de zihnî yapısına ayna tutacaktır.

Ali Uğur, "Taşköprîzâde Ahmed İsâmeddin Ebu'l-Hayr Efendi Hayatı, Şahsiyeti ve İlmi Görüşleri" adıyla Erzurum'da 1980 yılında doçentlik tezi olarak bir çalışma sunmuştur. 14 Mart 1989 tarihinde düzenlenen "Taşköprülüzade Ahmet Efendi" Kongresinde sunulan tebliğler 1992 tarihinde kitaplaştırılmıştır. Şaban Gülsoy tarafından "Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Mevzuâtı'l-Ulum İsimli Eserindeki Kelâm Bahsinin Günümüz Diline Çevrilerek Taftazâni'nin Serhu'l-Akâidi ile Karşılaştırılması" adıyla 1995 yılında hazırlanan bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır. 1997'de M. Emin Yağcı tarafından hazırlanan ve "Taşköprîzâde'nin el-Meâlim fî İlmi'l-Kelâm Adlı Eseri" adını taşıyan yüksek lisans çalışması ise el-Meâlim hakkında yapılmış ve Taşköprîzâde'nin de kelâmî tarafına vurgusu diğerlerine göre daha fazla olan ilk çalışma hükmündedir. Ahmet Süruri, 2002 yılında "Taşköprîzâde Ahmed Efendi'nin Tefsir Risâleleri" adıyla bir yüksek lisans tezi, 2011 yılında da "Taşköprîzâde'nin el-Meâlim'i ve Kelâmî Görüşleri" başlıklı doktora tezini M.Ü.S.B. Enstitüsü'nde tamamlamıştır. Bu alanda

³ Taşköprîzâde Ebu'l-Hayr İsâmeddin Ahmed b. Mustafa b. Halil, Risâle fi beyâni esrâri'l-hilâfeti'l-insâniyye ve's-saltanatı'l-ma'neviyye, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr.04902-005, 28b-46a vrk.

yapılmış bir diğer çalışma ise, Hilmi Kemal Altun tarafından 2010 yılında hazırlanan Taşköprüzade'nin “Kaza ve Kader Risalesi”nin tahkik edilerek tahlilinin yapıldığı, “Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kazâ-Kader Risâleleri ve Taşköprüzade'nin Risâle fi'l-Kazâ ve'l-Kader Adlı Eseri” başlıklı yüksek lisans çalışmasıdır. 2014 yılının hemen başında *Türk İslâm Düşüncesi Tarihi* adlı kitapta (Ed. Ömer Bozkurt) bir bölüm olarak tarafımızca yazılmış, aynı yıl içerisinde Elzem İçöz ve Müstakim Arıcı Editörlüğünde “Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye: Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi” adlı kitap TYEKB Yayınları arasında çıkmıştır. Ayrıca Nisan 2016'da Müstakim Arıcı'nın “İnsan ve Toplum Taşköprüzade'nin Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi” kitabını ve Murat Kaş tarafından “er-Risâletü'l-Câmia li Vasfî'l-Ulûmî'n-Nafia” adlı eserin tahkikli tercümesini burada zikretmek gerekir. 2006 yılında Taşköprü'de “Taşköprü'den İstanbul'a Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzadeler Sempozyumu”, Kasım 2016 yılında da İstanbul'da “Uluslararası Taşköprülüzâde Sempozyumu” düzenlenmiştir. Taşköprüzade'nin *Miftâh* adlı eserinden hareketle eğitim ve ilim, tefsir, fıkıh ve diğer bilim dalları hakkındaki fikirleri üzerine makaleler yazılmış (M. Tayyip Gökbilgin, Fahri Unan, Süleyman Çaldak, Hasan Mahmud Çamdibi, S. Nuri Akgündüz, Ali Duman) fakat diğer fikirleri ya da risaleleri üzerine az sayıda müstakil makalelere rastladığımızı belirtmek gerekir. (Abdürrahim Güzel: *Âdâbu'l-Bahs ve'l-Münâzara*, Sadık Cihan: *Letâifu'n-Nebi*, İsmail Demir: *Lezzeti's-Sem' fi İstiğrâki'l-Müfred ve'l-Cem'*, İlhan Kutluer: *Fârâbî'den Taşköprüzade'ye: Uygarlık, Din ve Bilim*)

Yurt dışında Taşköprüzade'nin eserleri üzerine, tespit edebildiğimiz kadarıyla, yapılmış tek çalışma, Sabine Schmidtke ve Camilla Adang'ın birlikte hazırladıkları Taşköprüzade'nin Risale fi'r-Redd ale'l-Yehûd adlı eserinin beş farklı nüshadan Arapça tenkitli neşri ve İngilizceye tercümesidir.

Çalışmamızda tasvir, karşılaştırma, örneklem, analiz ve sentez yöntemleri kullanılacaktır. Söz konusu dönemde sahip olduğu bilgi birikimiyle Taşköprüzade'nin insana dair düşünceleri, bahsi geçen risale esas alınarak ortaya konmaya çalışılacaktır. Öte yandan diğer eserlerinde ilgili yerler tespit edilerek karşılaştırma yoluna gidilecek, varsa çelişik noktalar nazarlara sunulacaktır. Elde edilecek veriler müellifin yaşadığı dönemin tipik özellikleriyle kıyaslanacak, artı ve eksi yönler tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu yönüyle konu, tenkitçi bir yaklaşımı da zorunlu kılmaktadır. Bütün bunlardan sonra müellifin konu hakkındaki düşüncelerinin günümüz dünyasına ne gibi katkılar sunabileceğinin izleri sürülecektir.

Nesih tarzında elyazması türündeki risalenin Taşköprüzade'nin kendi el yazısı olması kuvvetle muhtemeldir.⁴ Bu risaleyi kadılık yaptığı dönemde yazdığına dair bir bilgiye risalenin başka bir nüshasında karşılaşmaktayız.⁵ Dolayısıyla bu risaleyi, kadılık yaptığı dönemler olan ya 1545-1547 yılları arası Bursa'da ya da

⁴ Yusuf Ş. Yavuz, müellifin sülüs, nesih ve ta'lik yazılarında mahir bir hattat olduğunu belirtir. Nitekim müellifin Miftah'ta yazı sanatının önemi üzerinde durması bunu desteklemektedir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Taşköprüzâde Ahmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 40 (İstanbul: TDV Yay., 2011), 151.

⁵ Taşköprüzâde, Hilâfetu'l-insâniyye, S. K., Şehit Ali Paşa, Nr. 2767, vr. 20a.

1551 yılı ve sonrasında İstanbul'da yazdığı söylenebilir. Risalenin Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa 2767 numaralı ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 3275 numaralı başka nüshaları da bulunmaktadır.

1. Yeryüzünün Halifesi ve Manevî Saltanat Sahibi İnsan

Taşköprüzâde'nin risaleye insanın halifeliğini imleyen bir ayetle⁶ ve bu ayetin sınır noktasını, içlem ve kaplamasını gösteren sorumluluğu ifade eden bir hadisle⁷ giriş yapması oldukça anlamlıdır. Halife olan insanın durması gereken sınırını, bir şekilde "sorumluluk" ve dolaylı da olsa "emanet" kavramlarıyla vermeye çalışır. Halifelikle vazifelendirilmek, yeryüzünü imar ve ıslah etmek şeklinde özetlenebilecek bir emaneti yüklenmektir, o emanet ise sorumlulukla beraber iş görür. Bu görevi yerine getirme aşamasında insanın mücadele etmesi gereken en büyük handikapı zaaflarıyla beraber yine kendisidir. Nitekim müellif risaleyi yazmasındaki amacı kendi ifadeleriyle, "Buradaki amaç, insanî ruhun hükümlerinin ve beden üzerindeki tasarrufatının/hâkimiyetinin keyfiyetini açıklamaktır" şeklinde belirtir.⁸ Yeryüzünün halifesi olma payesine erişebilmenin yolunun, insanın kendi iç dünyasında (manevî saltanat) yakalayacağı başarıdan geçtiğini alegorik yöntemle açıklar: "Nasıl ki sûrî/görünen saltanat bir vezire, naibe, kâtibe, çalışana, kadiya vb.'ne ihtiyaç duyarsa mânevî saltanat da bunlara ihtiyaç duyar. Memleketinin işlerinin düzenlenmesi ve düşmanların saldırısıyla tahrip olmaması için onun hallerinin mutlaka bilinmesi gerekir."⁹

Müellife göre, insanın halifelikle taçlandırılmasının en önemli sebebi onun "zübde-i âlem" olması ve Allah'ı hakkıyla tanıma kudretine en yakın bir hassa olan ruh ve kalbe sahip olmasıdır. İnsanî ruh kalp anlamındadır ve bedende yerleşmiştir. Böylece o, Gazzâlî'yi takip ederek felsefenin aksine ruh-beden birlikteliğini savunarak Kelâm anlayışına yaklaşır:

Bil ki; insanî ruh İlâhî sırlardan bir sırdır ve onun ışığı da bedende görülen bir sırdır.¹⁰ Bilginlerin dediğine göre burada kastedilen kalptir; kalbin bir mekân kaplayan somut hali değil, onun hükümleridir. Nebi (as)'ın şu hadisinde bahsettiği kalp gibi: "Allah suretlerinize ve amellerinize bakmaz. Ancak kalplerinize ve niyetlerinize bakar"¹¹ Çünkü Allah kendisine halife kılması yönüyle, insanın (halife) hilafet makamı olan kalbini ancak dikkat-i nazara alır, önemser; bütün canlılarda ortak olan çam kozalağı şeklinde yumru gibi olan cismanî kalbini değil. Aksine burada kastedilen; mülk ve melekûtun sırlarının toplayıcısı,

⁶ "O sizi yeryüzünde halifeler kılandır. Artık kim inkâr ederse inkârı kendi aleyhinedir..." Fâtır, 35/39.

⁷ "Hepiniz çobansınız ve hepimiz raiyyet/mâiyyetinizden sorumlusunuz." Buhârî, "Cuma", 11; "İstikrâz" 20; "Vesâyâ", 9; "Nikah", 81, 90; "Ahkâm", 1; Müslim, "İmâre", 20.

⁸ Taşköprüzâde, Hilâfetu'l-insâniyye, vr. 29a.

⁹ Taşköprüzâde, Hilâfetu'l-insâniyye, vr. 29a.

¹⁰ Taşköprüzâde risalenin bir başka yerinde "beden memleketindeki ruh vezirsiz olmak" diyerek buna açıkça işaret eder. Bkz. Hilâfetu'l-insâniyye, vr. 29b; Gazzâlî'nin hemen hemen aynı olan "beden kalbin ülkesidir" ifadesi için bkz. *Kimyâ-yı Saâdet*, trc. A. Faruk Meyan, (İstanbul: Bedir Yayınevi, tsz.), *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 20; Krş *Kimyâ-yı Saâdet*, trc. Ali Arslan, (yy.: Merve Basım Yayın, tsz.), s. 19.

¹¹ Müslim, "Birr", 33 veya 34; İbn Mâce, "Zühd", 9; Ahmed b. Hanbel, II, s. 285, 539.

gaybın (bilinmeyen) ve ruh ve nefis-i nâtıkanın (akıl) birlikteliğiyle ortaya çıkan şehadetin (bilinen) haberlerinin taşıyıcısı olan latîfedir.¹²

Taşköprizâde, risaleyi yazmaktaki amacında bahsettiği gibi, insanın bedeni üzerindeki tasarruflarının keyfiyetinin, hilafet görevinin başarıya ulaşım ulaşmayacağına en büyük belirleyicisi olduğunu söyler. Burada kilit rol, her türlü filtreden geçerek en son aklın da onayını alarak kalbe kadar gelen şeylerin (düşünce, söz, fiil, vs.) mahiyetidir. Kalp derecelerine göre bunlardan olumlu ya da olumsuz şekilde etkilenir. Beslendiği kaynağa göre ya bunları geri çevirir ya da muhafaza ederek Allah'a takdim eder. Bu da Allah'la kurulacak ilişkinin boyutunu, kurbiyetin derecesini belirler. Bu manevî saltanatta ruh ya da kalp yerinde bir metaforla sultan, akıl ise bunların en büyük yardımcısı yani vezirdir:

Nasıl ki bir sultan, akıllı ve iyi idare eden bir veziri olmaksızın düşünülemezse, beden memleketindeki ruh da vezirsiz (bir danışman, yardımcı) düşünülemez. İşte bu vezir de “akıl”dır. Bu vezir için beden yurdunun en yüksek kısmında, orada oturmak (bulunmak) ve reâyanın (emri altındakilerin) işlerini düzenlemek üzere bir saray inşa edilmiştir ki bu da “dimağ”dır... Nasıl ki saltanat âleminde çalışanlar üzerinde düzenleyici/denetleyici birinin olması bir zorunluluksa, aynı şekilde Yüce Allah da zikredilen bu duyular (beş duyu organı) üzerinde “havâs-ı müşterek”i (ortak duyular)¹³ gözetleyici (nâzır) tayin etmiştir. Bu ortak duyular, beş duyu organı aracılığıyla gelen verileri toplar ve onları “hayal dolabında” saklar, hâfıza onu muhafaza eder, “kuvve-i müzekkire” (hatırlatıcı kuvve/yetenek/hassa) de onu tekrar hatırlatır. Beden yurdunun adaletli bir kadısı olan “kuvve-i mutasarıfa” da zayıf olanı kuvvetli/sahih olandan ayırır. Bütün işler de akıl vezirinin huzuruna arz edilir. Akıl da onları melik/sultan olan ruhun huzuruna arz eder. Ruh da bütün bu amelleri Hazreti Samediyye'ye yakınlaşmaya bir vesile kılar ve onları Allah'ın kâdîm ilmüne (ilm-i kâdîm dolabına) bir emanet olarak bırakır. Bu bilgi, “Allah'a selîm bir kalple gelmenin dışında mal ve evladın fayda vermeyeceği bir günde”¹⁴ (ahiret günü) onunla faydalanıncaya kadar meçhul ve gaybî olarak kalacaktır. Ta ki bu, ruhun kurtuluşuna ve onun felaha ermesiyle de cehennemden kurtuluşa (ve'l-fevzi bifelâhiha) bir gerekçe olsun.¹⁵

İnsan diğer yetenekleriyle bilgileri toplar ruh/kalp ise onu Rabbe ulaştırır.¹⁶ Dolayısıyla, yeryüzü âlemiyle gökyüzü âlemi (Allah) arasında bağlantıyı gerçekleştirecek en büyük yeti kalptir. Kalbin durumu, konumlandığı yer,

¹² Taşköprizâde, Hilâfetu'l-insâniyye, vr. 29a-29b.

¹³ Havâs-ı zâhire beş duyu organdır. Bir de havâs-ı batınî vardır ki o da; havâs-ı müşterek, mütehayyile (hayal), vahime (vehim), hafıza ve mutasarıfa olmak üzere beş tanedir. Taşköprizâde burada havâs-ı müştereki havâs-ı bâtniyyenin yerine kullanmıştır ki ilkesel olarak bunda bir sıkıntı yoktur. Zirâ hiss-i müşterekin havâs-ı zâhirenin bitiş, havâs-ı bâtnenin başlangıç kısmı olduğu tasavvuf ehline yaygın kabul görmüş bir fikirdir.

¹⁴ Şu'arâ, 26/88, 89.

¹⁵ Taşköprizâde, Hilâfetu'l-insâniyye, vr. 29b.

¹⁶ Bu ifadeleri anımsatan bir ayet için bkz. “Güzel sözler O'na yükselir, o sözleri de yararlı iş yükseltir.” Fâtır, 35/10

beslendiği kaynaklar ya da yöneldiği istikamet, sultanlık görevini tam olarak yerine getirip getirmediğini, filtreleme işlevini yerinde uygulayıp uygulamadığını gösteren en önemli delildir. Kalp neye yönelirse, beş duyu organı da onlara yönelir; kalbin komutuna uygun verileri yeryüzünden toplar ve havâs-ı müştereke nakleder, süreç de böylece işlemeye devam eder:

Bu latîfe (ruh/kalp) “ruhu’l-Kuds’a (Allah, Cebrâil ya da İlâhî vahy) yöneldiğinde ve ruhânî nurlarla ve rabbânî sırlarla aydınlandığında a’zâlardan ve hislerden oluşan bütün çalışanları ve çalışmaları (ameller, gayretler) da salaha kavuşur. Şayet hayvânî kuvvelere ve nefsânî isteklerin kirliliklerine yönelirse, kendi maiyetindekilere yönelik bütün tasarrufatı fesattan (ancak var olanı bozmaktan) ibaret olur. Tıpkı Nebî (as)’ın buyurduğu gibi: *“Benî Âdem’in bedeninde bir et parçası vardır; eğer o düzelirse bütün beden de düzelir, eğer o bozulursa bütün beden de bozulur. Dikkat edin, işte o kalptir.”*¹⁷

Yukarıdaki açıklamalarından anlaşıldığı üzere müellifimize göre, kalbî eylemlerle bedenî fiiller birbirine paralel seyrederek.¹⁸ İnsandaki manevî saltanatın hükümdarı olan kalp, içine neyi çeker ve yerleştirirse onun maiyetinde olan diğer azalar da ona yönelir ve onu izhar eder. Dolayısıyla amel defterlerinde kayıt altına alınan ve hesap gününde insanın karşısına çıkacak eylemlerin esas faili, yine insanın bizzat kendisi olmaktadır. İnsan, öz bedeni üzerinde belli ölçüde de olsa tasarruf yetkisine sahiptir; “fücûr” ya da “takva”dan hangisine yönlendirdiğine dair sorumludur ve hesap verecektir. Bu da Allah’la kurulacak ilişkinin kuvvetine göre kendini gösterecektir. Bütün bu açıklamalardan tercihlerinde özgür ancak sonuçlarından sorumlu olan kişinin ön plana çıktığını söylememiz mümkün.

Taşköprizâde’nin yukarıdaki açıklamaları aynı zamanda kendisinin önemle üzerinde durduğu ilim-amel birlikteliğine de göndermelerde bulunur. Burada önemli olan bilginin nereden alındığıdır: Ruhû’l-kudus’tan mı yoksa şehvî ve hayvanî kuvvelerden mi? Bilginin geldiği kaynak insanın davranışlarına yön veren esas unsurdur. Amellerimizin iyi olabilmesi (salah) için doğru bilgi kaynaklarına yönelmek gerekir. Doğru yerden alınan bilginin de -ki o bununla bilhassa İslam’ın bilgi kaynaklarını kasteder- mutlaka amele dönüştürülmesi gerektiğini söyler. Bu konuyla bağlantılı olarak o, *Miftâhu’s-Saâde* adlı eserine giriş olarak yazdığı dört mukaddimenin dördüncüsünde bu eseri yazma amacını iki maddede özetler: “Bil ki herkes ebedî saadetin ancak ilim ve amelle gerçekleştirebileceğinde müttefiktir. Bu iki unsur birbirinden ayrılmaz bir ikilidir... Amelsiz ilim vebâl (sorumluluk); ilimsiz amel ise dalâldir (sapkınlık). Her ikisi de ahiret için gereklidir... Amelde kusuru olan kişi, ilminde kemale ulaşamaz.”¹⁹

¹⁷ Taşköprizâde, *Hilâfetu’l-insâniyye*, vr. 29b. Hadis için bkz. Müslim, “Müsâkât”, 107; Buhârî, “İman”, 39; İbn Mâce, “Fiten”, 14; Dârimî, “Büyü”, 1.

¹⁸ Hz. Peygamber’in “Ameller ancak niyetlere göredir; herkesin niyeti ne ise eline geçecek odur...” hadisinin anlamı tam da burada yerine oturmaktadır. Bkz. Buhârî, “Bedü’l-Vahy”, 1; Müslim, “İmâre”, 155; Ebû Dâvûd, “Talak”, 11.

¹⁹ Taşköprizâde, *Miftâhu’s-Saâde ve Misbâhu’s-Siyâde fî Mevzûâtı’l-’Ulûm*, (Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1405/1985), 1: 67. Sözlerini Fâtır Suresi’nin 10. ayetiyle destekler.

Taşköprizâde'nin bu risâlede sorumluluğun merkezi olarak kalbi gösterirken bir başka risâlesinde akli göstermesi²⁰ her ne kadar çelişkili görünse de, yukarıdaki açıklamalarında, ruhun (kalp) akılla beraber iş gördüğünü belirtmesi böyle bir tenakuzu ortadan kaldırmaktadır. Onun bu tercihinde Gazzâlî'nin etkisini²¹ görmek mümkün olduğu gibi, tasavvufî yönünün tesirinden de söz etmek mümkündür.²² Ayrıca Kur'an'ın düşünce ve idrak merkezi olarak kalbi (fuâd-efideh, lübb-elbâb, kalb-kulûb) öne çıkarması²³ ve imanla bilgi birlikteliğini düşüncesinin merkezine yerleştirmiş bir âlim için kalbin aynı zamanda imanın merkezi olması bu tercihte baskın rol oynamış olabilir. Hilafet makamı olarak kalbin imlenmesi, takva suretiyle kalpte yer eden imanın kuvvetlenmesine yapılan vurgudan ileri gelmektedir.

Müellif, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye* adlı eserinde, ahlakın değişiminin mümkün oluşunu huy ve mizaç ayırımına giderek açıklar. Mizaç önceden var olan ve değişimi kabul etmeyen tarafımız iken huylarımız sonradan oluşmaktadır ve değişime açıktır. Mizaç huya tesir etmekle beraber onu tamamen kontrol altına almaz. Sadece huyların değişiminin yavaş ya da hızlı olmasında etkide bulunur. “Müfekkire gücü” devreye girerek huyların oluşum yeri olan nefis ve mizacın mekânı olan beden arasında denge kurar. Böylece huyların tamamen mizaçtan kaynaklanması da engellenmiş olur.²⁴ Müellifimiz, pek çok İslâm ahlâk düşünürü gibi, Aristo'yu takip ederek ahlâkın temelini hikmet, iffet ve şecaat faziletlerinden ibaret olduğunu belirtir. Bu faziletlere denk gelen nefis güçlerinin ifrat ve tefrit noktalarında bulunması sonucu reziletlerin ortaya çıktığını fakat bu kuvvetleri şeriat tarafından belirlenmiş itidal noktasına çekmenin mümkün olduğunu söyleyerek şeriata göre ahlâkın değişebilirliğini ifade eder.²⁵ Faziletleri ise tabiî ve kazanılmış olarak iki grupta değerlendirir. Tabiî faziletler fitrî yol ile var olan, huy ve mizaç arasındaki özel bir münasebetten dolayı meydana gelen ve değişimi mümkün olmayan faziletlerdir. Kazanılmış faziletler ise fitrî olmayan ancak sonradan kazanılan ve değişimi mümkün olan faziletlerdir ki, insanın özgür ve

²⁰ “Akıl” kavramı için bkz. Taşköprizâde, *el-Me'âlim fi İlmi'l-Kelâm: Taşköprizâde'nin el-Me'âlim'i ve Kelâmî Görüşleri*, thk. Ahmet Süruri (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011), s. 302; “Kuvve-i müfekkire” için bkz. Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, nr. 1940, vr. 3b.

²¹ Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, trc. A. Faruk Meyan, s. 19-22; *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, thk. Bedevî Tabâne, (Endonezya: Kuryâte Fûtrâ, Semârâğ, tsz.), c. III, s. 3-4; *Meâricu'l-Kuds, Hakikat Bilgisine Yükseliş*, trc. Serkan Özburun, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), s.83-86.

²² Taşköprizâde, annesi tarafından ilmî ve tasavvufî meziyetleri olan bir aileye mensuptur. Bu yönü dikkate alındığında onun aynı zamanda ilk hocaları olan babası, amcası ve dayısının tesiri altında kalarak ilmî ve tasavvufî yönleri mezceden bir kişiliğe sahip olduğu söylenebilir. Nitekim *Şakâik*'te ve *Miftâh*'in giriş kısmında onların ve diğer hocalarının tasavvufî yönlerinden büyük bir sitayişle bahseder. *Miftâh*'in birinci ve ikinci cildini akfî ve naklî ilimlere ayırırken üçüncü ciltte tamamen tasavvufî ilimlere yer vermesi de bunu destekler mahiyettedir. Bkz. Ali Uğur, “Taşköprizâde Ahmed İshâmeddin Ebu'l-Hayr Efendi Hayatı, Şahsiyeti ve İlmi Görüşleri” (Doçentlik tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, 1980), s. 232. Müellifin Halvetiyye tarikatına mensup olduğuna dair Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Taşköprizâde Ahmed Efendi”, 152.

²³ Bkz. A' râf, 7/179; Hacc 22/46; Şu'arâ, 26/200; Muhammed, 47/24.

²⁴ Taşköprizâde, Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye, vr.3b.

²⁵ Taşköprizâde, Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye, vr.3b.

sorumlu yanını gösterir. İnsana düşen her iki tür fazileti de muhafaza etmek, reziletlerden mümkün mertebe kaçınmaktır.²⁶ O risalesinin devamında bunun yol ve yöntemlerinden bahseder.

2. Hükümdar ya da İdareci Olarak İnsan: Velâyet, Saltanat ve İmâretin Hükümü

Taşköprüzâde, genel, kapsamlı ve birbirini tamamlayan “adalet” ve “ihsan” kavramlarına vurguda bulunan, “Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”²⁷ ayetiyle konuya başlayarak daha baştan muhatabın dikkatini önemli gördüğü noktalara çeker. Ayetten sonra her kademedeki yönetici/idarecinin uyması gereken ilkeleri, uymadığı takdirde karşılaşıacağı sorunları anlatan pek çok rivayetle konuya devam eder. Söz konusu rivayetlerde âdil olmayan, zalim, idaresi altındakilere merhamet etmeyen, fakir ve yoksulu gözetmeyen ve güzel nasihatte bulunmayan, emanete riayet etmeyen yöneticiler eleştirilmekte, bunların Allah tarafından misliyle cezalandırılacakları bildirilmektedir.²⁸

Taşköprüzâde, insanın yapı itibarıyla siyasî bir düzene ve bir idareciye ihtiyaç duyduğunu Aristocu tanımdan hareketle açıklar:

İnsan, tabiatı itibarıyla medenî bir varlıktır; Allah’ın koruması altına aldığı pek azı müstesna, faydasına olanı elde etmeye, zararlı olanı da kendisinden uzaklaştırmaya yönelir.²⁹ Bundan dolayıdır ki insanoğlu, şehvet kuvvetinin etkisiyle başkalarının elindekini almaya çalışır; bir engellemeyle karşılaştığında ise öfke kuvvetiyle mukavemette bulunur. Bu ise kavga ve çatışmaya götürür. Bu durum “temeddün”, “ictima” ve “imâretü’l-müdün” yani uygarca medenî bir toplum fikrine aykırıdır. Bundan dolayıdır ki İlâhî hikmet, hiçbir ayırım yapmaksızın “adalet ilkesi” uyarınca herkesi bağlayacak genel kanunların konulmasını gerekli kılar. Bu kanunlar ise ancak, Allah’ın melekler vasıtasıyla öğrettiği, herkes tasdik etsin diye kendi katından mucizelerle desteklediği peygamberden alınır. Bu kişide kudsî bir kuvvet ve tam bir hikmet olduğundan, onaylanmak için cahil ve zaafarla yüklü kimselerin talepte bulunduğu fizikî mucizelere (el-mu’cizetu’l-hissiyye) ihtiyaç duymaz, sahip olduğu manevî mucizeler (el-mu’cizetu’l-bâtıniyyeh) yeterlidir. Peygamber, bu mucizeleri sahip olduğu kudsî kuvvet yönüyle Allah’tan alır, beşerî yönüyle de olgunluğa ulaşması istenilen insanlığa iletir.³⁰

Müellif, aklî ilkelerle toplumsal düzenin sağlanabileceğini ancak düzen fikrinde esas belirleyici olanın nebevî değerler olduğunu ifade eder. Ona göre, âlemin bu

²⁶ Taşköprüzâde, Şerhu’l-ahlâki’l-adudiyye, vr.11b.

²⁷ Nahl, 16/90.

²⁸ Taşköprüzâde, Hilâfetu’l-insâniyye, vr. 30a-30b.

²⁹ Benzeri düşünceler için bkz. Fârâbî, *Ârâu Ehli’l-Medineti’l-Fâdila*, nşr. Albert. N. Nader (Beyrut: yy., 1991), 116. Fârâbî’ye göre insanın, ihtiyaçlarını karşılamak ve türüne özgü yetkinliklere ulaşmak için bir toplum içinde ve belli bir politik rejim uyarınca yaşaması kaçınılmazdır.

³⁰ Taşköprüzâde, *Miftâhu’s-Saâde*, 1: 380-81.

tür nurlardan, ilmin ve sırların madeninden (peygamberlerden) mahrum kaldığı dönemlerde Allah kanunu gereği insan aklını, kendi cinsi arasında düzeni olabildiğince sağlamasına, böylece dünyevî yararların çoğunu uhrevî yararların ise bir kısmını elde etmelerine imkân tanıyacak kabiliyette yaratmıştır. Peygamberlerin Allah'tan getirdikleri gerçek adalettir, akıllı ve bilge kişilerin akıllarının güzel gördüğü şey ise adalet değil ancak benzeridir.³¹ Buna istilâhî siyaset (es-siyâsetü'l-istilâhiyye) denir. Bu siyaset etkinliği ile uhrevî yararlar devşirilemezse de toplum düzeni (nizâmü'l-âlem) sağlanabilir. Meşrûyetini saf akıldan alan bu etkinlik, nebevî değerlerin sosyal hayata ikamesi söz konusu olduğunda yerini nebevî ölçülere uygun inisiyatife bırakacaktır.³²

Taşköprizâde'nin bu düşüncesi Turtûşî'nin *Sirâcu'l-Mulûk* adlı eserinde yöneticilerin uyması gereken en önemli ilke olarak birinci sırada zikrettiği adalet hakkındaki görüşüyle birebir örtüşmektedir.³³ O, adaleti ikiye ayırır, birincisinin İlâhî/nebevî/şer'î adalet, ikincisinin ise bu esas adaletin benzeri hükmünde olan “es-siyâsetü'l-islâhiyye” olduğunu belirtir. Şer'î ya da nebevî adaletin gelmesi ile artık hükmün Allah'ın indirdiğiyle olacağını dolayısıyla da siyasî adaletin hükmünün ortadan kalkacağını söyler.³⁴

Taşköprizâde şeriatın siyasetle birlikte iş görmesi gerektiğini savunanları cahillikle suçlayarak onlara sert çıkar. Zira ona göre şeriat başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayacak kadar tam ve mükemmeldir. Oysaki aksi durumda çeşitli mazeretlerle hukuk dışına çıkılabilecektir; öldürülmesi asla caiz olmayanlar öldürülebilecek, işlenmesi helal olmayan birçok kötü fiil işlenebilecek ve bunun da adına pekâlâ siyaset denilebilecektir. Nebevî ölçüler (şeriat) ise hukuk düzenini tam olarak sağlayan, dünyevî olduğu gibi uhrevî yararların da teminini mümkün kılan değerlere dayanır. Dünyanın bütün akıllı ve bilge insanları bir araya gelse bu eksiksiz değer sistemine en küçük bir şey bile ilave edemezler. “Nebilerle birlikte her iki alemin işleri tamamlanıyorken ve bütün insanlık ilmî, amelî, zevkî, keşfî ve şuhûdî bütün yönleriyle (hiçbir ayırım olmaksızın) onunla ıslah oluyorken şeriat ne diye siyasete ihtiyaç duysun ki?! İnsanların en hayırlısının ağızından dökülenden daha tam daha iyi hiçbir kelam olamaz.”³⁵

³¹ Müellifin buradaki ifadelerinden, husun ve kubuh konusunda Eş'ârî çizgiyi takip ettiği açıkça görülmektedir.

³² “Aklın hükümleriyle amel etmek şer'î şerif gelinceye kadardır; Allah'ın şeriatı gelince aklın hükümleri ortadan kalkar.” Bkz. Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, 1: 381-82; Konu hakkında bir değerlendirme için bkz. İlhan Kutluer, “Fârâbî'den Taşköprizâde'ye: Uygarlık, Din ve Bilim”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 2, sy. 4-5 (Şubat-Temmuz 2000): 24.

³³ Onun Turtûşî'den etkilenmesi kuvvetle muhtemeldir. Zira, *Miftâh*'ın dördüncü şu'besinde “İlmu Âdâbî'l-Muluk” başlığı altında bu alanda yazılmış eserlere örnek verirken sadece onun ismini ve sözkonusu eserini zikreder. Ardından da hakkında genişçe bilgi verir. Bkz. Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, 1: 391-92.

³⁴ Ebû Bekir Muhammed b. el-Velîd el-Fihriyyi et-Turtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, thk. Muhammed Fethî Ebû Bekr, (Kâhire: ed-Dâru'l-Misriyyetu'l-Lubnâniyye, 1994), 1: 215, 221-22.

³⁵ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, 1: 382; Kutluer, “Fârâbî'den Taşköprizâde'ye: Uygarlık, Din ve Bilim”, 24. Müellifin siyaset hakkındaki fikirlerinin analizi için bkz. Mustakim Arıcı, *İnsan ve Toplum Taşköprizâde'nin Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2016), 95-142; Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyaset-i Şer'iyeye*, (İstanbul: Klasik Yayınlar, 2016), 267-

Miftâhu's-Saâde adlı eserinin amelî hikmet başlığı altındaki üçüncü şubede siyaset ilminden bahsederken bu ilmin konusunu “medenîliğin dereceleri ve hükümleri”, faydasını “erdemli medenî bir toplumun (nasıl olması gerektiğinin) bilinmesi” şeklinde açıklar. Bu ilmin amacını ise, toplumu ayakta tutacak her bir unsurun devamlılığını, çöküş ve yok oluşa götürecek nedenlerin ise ortadan kaldırılmasını sağlamak olarak belirtir. Ona göre bir devleti çöküşe götürecek en önemli sebep, şeriâtın erkânlarından herhangi birinin ihlalidir. Yönetici devleti mamur etmeye ve şeriâtın kurallarına uymaya devam ettiği müddetçe yerinde kalır, Allah’ın gazabından da kendini korumuş olur. Siyaset ilmine önce sultan ve yöneticilerin sonra da diğer insanların muhtaç olduğunu belirttikten sonra bunun gerekçesi olarak, “insanın tabiatı itibariyle medenî olmasını” gösterir. Bundan dolayıdır ki kişinin, kötülüklerden uzaklaşarak erdemli-medenî bir toplumda yaşamayı tercih etmesi, kendi toplumuna nasıl faydalı olacağını ve onlardan nasıl faydalanacağını bilmesi gerekir.³⁶ Müellife göre insanoğlu için âdil bir idarecinin varlığını zorunluluğa dönüştüren nedenler şunlardır:

İnsanların yapıları yaratılış itibariyle, yetenekler ve nitelikler (husûsiyyet) yönünden farklı farklıdır. Bu yüzden de Allah’ın Cemâlî ve Celâlî tecellilerinin nurlarını kabullenmeleri yönünden (Allah’ın bu iki sıfatını kendi yapılarında yansıtmaya bakımından) birbirinden ayrılırlar. Bunun sonucu olarak da onların amaçları, sözleri, davranışları, inançları, sıfat ve ahlakları da farklı farklıdır. İlâhî hikmet, işte tam da bundan dolayı, var olan düzenin kıyamete kadar bozulmaması için, âdil bir idarecinin, mazlumu zalimden koruyan, (dinî) hükümleri uygulayan ve bütün insanlar arasında eşit davranan bir imamın tayin edilmesini gerektirir. Bu mesuliyeti (makamı) ilk üstlenen, insanoğlunun babası Âdem (as)’dır. Sayısı kırk bine ulaşan evlatlarına şer’î hükümleri tebliğ etmiş, yaşamın asıl/temel ve tali/ayrıntı kanunlarını tanzim etmiştir...³⁷

Nefsânî ve hevaî hiçbir vesvesenin nübüvvet makamına işemeyeceğini ancak saltanata bulaşabileceğini söyleyen Taşköprizâde, hem peygamberlik hem de saltanat gibi iki makamı birlikte yürüten Hz. Peygamber, Hz. Yûsuf, Hz. Mûsâ, Hz. Süleyman gibi peygamberler ve râşid halifeler hariç hiç kimsenin bu görevi tam olarak yerine getirmedeğini ifade eder. Yöneticilerin hevâ ve heveslerine uyararak yoldan çıkma ihtimallerinin yüksek olmasından dolayı o, bu tür kişiler işittiklerinde korksun ve kötü fiiller işlesinler diye bazı âdil imamların hallerinden bahseden hikâyeler anlatmanın gerekli olduğunu söyleyerek bu hikâyelerden bir kısmını anlatmaya başlar. Hikâyelerin kahramanları, kanaatkâr, mütevazî, fakir, muhtaç, dünya malına göz dikmeyen, yaşamları boyunca maddî sıkıntılarla karşılaşmalarına rağmen bundan şikayetçi olmayan kişiliklerdir. Musa (as)’ın hikâyesiyle başlayan bu anlatımda, onun otuz altı sene komutanlık yaptığı fakat ne bir bineğinin ne de bir evinin olduğu, yiyecek bir tas yemeğinin dahi

281. Bu iki eserdeki fikirlerin kritiği için bkz. Asım C. Köksal, “Taşköprizâde’de Akıl, Siyaset ve Tarih –Bir Eleştiri Vesilesiyle-“, *İnsan ve Toplum Dergisi* 7, sy. 1 (2017): 233-247.

³⁶ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, 1: 386.

³⁷ Taşköprizâde, *Hilâfetu'l-insâniyye*, vr. 30b-31a.

olmadığını belirtir. Bolluk ve refah içinde olmasına rağmen Hz. Yusuf ve Süleyman’ın kendileri aç kalarak fakirleri doyurma gayreti içinde olduklarını anlatan Taşkoprîzâde Hz. Peygamber’in ve ev ahalisinin de yaşamları boyunca aç ve muhtaç olduklarını rivayetler kanalıyla anlatır.³⁸

Müellif, râşit halifeler bahsinde Hz. Osman hariç diğer halifelerin, özellikle de Hz. Ali’nin yaşamından kesitler sunar. Onların da maddî anlamda zorlu bir yaşam sürdürdüklerinden, Beytü’l-mal’den kendilerine çok cüzî bir miktar tahsis edildiğinde bile bunu borç olarak kabul edip fırsatını bulduklarında ödeme yoluna gittiklerinden, halktan fakir olanlara karşı oldukça hassas davrandıklarından bahseder. Bahsi geçen hususları Hz. Ali’nin dilinden şu şekilde aktarır: “Hicaz çevresinde açlar varken ben nasıl tok durayım, onların zorlu yaşam koşullarına, bela ve dertlerine ortak olmadan emiru’l-mü’minin olarak isimlendirilmekten nasıl razı olayım? Oysaki Allah, ileri gelenlerin (zenginlerin) uyması, zayıf olanların da üzülmemesi için halkın en düşkününün giyindiği şekilde giyinmesi gerektiğine dair yöneticilerden söz aldı.”³⁹

Bölüm (Fasl) sonunda müellifimiz yöneticilere hitaben, dünya hayatının ahiretle kıyaslandığında yol üstündeki bir han mesabesinde olduğunu, değerli taşlardan olan altın ve gümüş de olsa dünya malının hiçbir değerinin olmadığını belirtir. Yönetim işinde sabır, sevgi, merhamet, adalet ve ihsan gibi kavramları önceleyen şu sözleriyle de meseleyi sonlandırır:

Bütün bu ayrıntılı bilgilerden sen, hulefâ-i râşidînin bütün güçleri ve mallarıyla nasıl yönetim işlerinde gayret gösterdiklerini, dünya sıkıntılarına karşı nasıl **sabrettiklerini**, **sevgi** ve **ihsanla adaleti** nasıl ayakta tuttuklarını öğrendin. Yönetim işi gerçekten çok önemli, bir o kadar da riskli bir iştir. Şayet sultan, **adalet** yolunu tutarsa “Allah’ın gölgesi ve Rahman’ın halifesi olur; hevasına uyup insanlara karşı **merhametli** olmazsa lanetli Deccâlin yardımcısı, Allah’ın düşmanı, şeytanın da halifesi olur.

Bir yandan yöneticinin halkın en düşkününe göre kendini ayarlaması gerektiğini salık veren, öbür yandan aşırı tevekkül ve kaderci bir yaklaşımın⁴⁰ ipuçlarını sunan bu anlatımlarda zühd, takvâ, tevekkül, verâ, kanaat⁴¹ gibi tasavvufî kavramlar öne çıkar. Bu kavramlara yapılan aşırı vurgu, müellifin tasavvufî eğilimini gösterdiği gibi, dönemin yönetim anlayışında kendini gösteren bazı sıkıntıların ve buna yönelik ince eleştirilerin izlerini taşır. Halkla sıkı ilişkide bulunmakla beraber dönemin üst kadrolarında görev yapmış olmasının (kadılık, müderrislik vs.) Taşkoprîzâde’ye, hem halkı hem de saray kadrosunu daha yakından gözlemleme ve sorunları daha doğru tespit ve teşhis etme imkânı sağladığı söylenebilir. Bütün bunlar dikkate alındığında onun, yükselme dönemindeki bir imparatorluğun sorumlu bir âlimi olarak, döneminin sorunlarına karşı kayıtsız kalması

³⁸ Taşkoprîzâde, Hilâfetu’l-insâniyye, vr. 31a, 31b, 32a.

³⁹ Taşkoprîzâde, Hilâfetu’l-insâniyye, vr. 32b, 33a, 33b.

⁴⁰ Bu kavramların yoğun bir şekilde ele alındığı müellifin başka bir eseri için bkz. Taşkoprîzâde, *Risâletü’ş-Şifâ li Edoâi’l-Vebâ* (Kahire: Matbaatu’l-Vehbiyye, 1292/1875).

⁴¹ Kanaat fazileti için bkz. Taşkoprîzâde, Şerhu’l-ahlâki’l-aduîyye, vr. 9b.

düşünülemezdi. Müellifimiz de bu portreye yakışır şekilde, hem halka hem de yönetime hitaben yazmış olduğu bu risalesinde tespit edebildiği bazı sıkıntılardan bahsetmiş ve çözüm yolları önermiştir. Yukarıdaki anekdotlar ve vurgulu ifadeler zihinlerde, söz konusu dönemin sarayla halk arasında ekonomik anlamda bir uçurumun bulunduğu, halk geçim sıkıntısı çekerken yöneticilerin buna kayıtsız kaldıklarına, süs ve gösterişe aşırı düşkünlük göstererek israfa yöneldiklerine dair bir takım kanaatler uyandırsa da, sadece bu verilerden hareketle bu şekilde net bir çıkarımda bulunmak hem zor hem de sorunludur. Ancak bu verilerin, zirve dönemini yaşayan bir imparatorluğu çözüme götüren nedenlerin kaynaklarından en azından bir kısmını bizlere sunduğunu söyleyebiliriz.

2.1. Sultanın Halka Karşı Görevleri

Taşköprüzâde başta sultan olmak üzere yönetici konumunda olan kişilerin, düzeni sağlama ve muhafaza etme anlamında uyması gereken görevlerini on maddede aşağıdaki şekilde özetler:

- Karar esnasında kendini halktan biri olarak görmeli, kendisi için razı olmadığı şeyi başkasına da yapmamalı.
- Müslümanların bir ihtiyacını gidermek en faziletli ibadettir. Müslüman bir sultanın, ibadetle meşgul olup muhtaçları kapıda bekletmemesi, derhal ihtiyaçlarını gidermesi, bedeninin rahatı için onların maslahatlarını terk etmemesi gerekir.
- Yeme-içme ve giyinmede râşid halifelerin yaşamlarını ölçü almalıdır. Bir diğer eseri olan *Miftâh'ta* aza kanaat ettikçe bunun Allah'a yakınlaşmaya vesile olacağını söyler.⁴²
- Politik davranarak söz oyunlarına girmemeli, sebepsiz yere sertlik göstermemeli, insanların öne sürdüğü delilleri dinlemekten usanmamalı, fakir ve zayıflarla konuşmaktan sıkılmamalıdır.
- Hüküm vermede gevşeklik göstermemeli, insanların rızasını gözetmeli ancak şeriatın emirlerine karşı çıkmamalıdır.
- Yönetim ve idari işlerde uyanık olmalıdır. Yöneticilik ya saadetin ya da şekâvetin aracıdır. Uhrevî devleti elde etme ve doğruluk ve adalet yolunda ilerleme tercihi kişinin ellerindedir.
- Âlim ve salih kişileri sık sık ziyaret etmeli, onlarla muhabbeti kuvvetlendirmelidir.⁴³ Onları görme ve nasihatlerini dinleme konusunda istekli olmalı, yöneticilik günlerinin saadetinin buna bağlı olduğunu bilmelidir. Âlim kılıklı deccallerden, salih kılıklı şeytanlardan uzak durmalıdır.

Taşköprüzâde, âlim ve sâlihlerin sohbetinde bulunmanın yöneticiler için önemini anlattığı bir başka eserinde Tâhâ Suresi'nin 33. âyetini yorumlarken şunları söyler: "Bu âyet işaret ediyor ki, dünya ve âhîret işleri, âlim ve sâlih, tecrübe ve mârifet

⁴² Konunun ayrıntıları için bkz. Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Saâde*, 1:61-66; Krş. M. Tayyib Gökbilgin, "Taşköprü-zâde ve İlmî Görüşleri", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 6, sy. 1-2 (İstanbul 1975): 179.

⁴³ Turtuşî'nin *Sirâcu'l-Mülûk* adlı eserinde de bu konu, önemine binaen müstakil bir başlık altında oldukça geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bkz. Turtuşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, 1: 117-158.

ehli kişilerin sohbet meclisinde bulunmakla ancak düzene girer.”⁴⁴ Eserinin başka bir yerinde Allah'ın Davut (as)'a İsrâiloğulları ruhbanlarının, mutlaka muttaki, âlim ve akıllılarla birlikte bulunmaları gerektiğini, helâkini istediği kimselere, bunların hiçbirini nasip etmediğini söylediğini nakleder.⁴⁵

- Zorbalık ve kibirle insanları kendinden uzaklaştırmamalı aksine, halka ve acizlere adalet, ihsan ve şefkatle muamelede bulunarak kendini onlara sevdirmelidir.
- Emri altında çalışanların zulümlerini ve vezirlerin ihanetlerini hoş görmemeli, halkı kurtların saldırısına maruz bırakmamalıdır. Eğer bunlarda bir zulüm eseri görürse, derhal ibret-i âlem olsunlar diye onları sözle ya da fiilî olarak cezalandırmalıdır. Siyasî işlerde gevşek olmamalı, devlet erkânını siyaset ve nasihatle eğitmelidir.
- Hadiselere ferasetle yaklaşmalı, asli olmayan ayrıntılara ve bağlantılarına basiretle bakmalı, eğer mesele ayan beyan ise şer'î hükümlerle, anlaşılması zor, kapalı ise onu basiretle açıklama yoluna gitmelidir.⁴⁶

2.2. Firâset İlmî ve Sultan

İnsanların, diğer varlık ve olayların iç yüzünü keşfetme, gelecek hakkında doğru tahminlerde bulunma melekesini ifade eden bir terim ve bu konuyu ele alan ilim dalına “el-İlmü'l-Firâse” ya da kısaca firâset denir.⁴⁷ Taşkoprizâde, yöneticilerin sadece şer'î hükümlerle karar vermesinin yeterli olmayacağını, çözümü güç, kapalı meselelerde ferasetle hareket etmesi gerektiğini söyler. Bu düşüncesiyle o, karar vermede hataya düşme riskini aşağılara çekmeyi hedeflemiştir. Sultanın hatası bütün bir halkın hatasına ve helâkına yol açabileceğinden konu oldukça hassastır. Onun yedinci sırada zikrettiği “Âlim ve salih kişileri sık sık ziyaret etmeli, onlarla muhabbeti kuvvetlendirmelidir” ifadesinde de aynı kaygıyı görmek mümkündür. Tasavvufî kişiliğinin etkilerini de gördüğümüz meseleye “Dostluk Hukuku” başlığı altında genişçe yer verir.

Müellif, şer'î ve hükmî olmak üzere firâsetin iki kısma ayrıldığını belirtir. Şer'î firâset, düşük ahlaktan nefsi tezkiye etme, kötü sıfatlardan kalbi arındırma yoluyla oluşan yakînî bir nurla gerçekleşir. Böylece kişi artık Allah'ın nuruyla bakmaya başlar, hatta Allah bir nevi onun gören gözü, işiten kulağı olur.⁴⁸ Hükmî feraset ise

⁴⁴ Taşkoprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, 1: 393.

⁴⁵ Bkz. Taşkoprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, 1: 14.

⁴⁶ Taşkoprizâde, *Hilâfetu'l-insâniyye*, vr. 35a, 35b, 36a.

⁴⁷ Bir diğer ismi fizyonomi olan konu hakkında “İlm-i sîmâ, ilmü'l-esrâr, ilmü kıyâfeti'l-beşer, ilmü'l-firâse” isimleri altında birtakım eserler kaleme alınmıştır. Yarı ilmî, yarı edebî olan, istidlâl ve akıl yürütmeden çok sezgi, tahmin, şahsî gözlem ve tecrübeye dayanan bu bilgilerin yer aldığı çalışmalara örnek olarak Ya'kûb b. İshak el-Kindî'nin *Risâle fi'l-Firâse'si*, Fahreddin er-Râzî'nin *Kitâbü'l-Firâse'si* ve Erzurumlu İbrâhim Hakkî'nun *Kıyâfetnâme'si* verilebilir. Bkz. Süleyman Uludağ, “Firâset”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.13 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996) 116; Hayati Hökelekli, “Şahsiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 38 (İstanbul: TDV Yay., 2010) 298; Ömer Bozkurt, “Etiğin Fizyonomik Temellerine Bir Giriş”, *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy.2 (2015): 27-46

⁴⁸ Bunu ifade eden bir rivayet için bkz. Buhârî, “Rikak”, 38.(Hadis no: 96)

daha çok fikhî bir terim olarak, bir takım delillerin işaret ettiği ahlaka, hâkimlerin tecrübe yoluyla ulaşmasıdır.⁴⁹

Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde'*de a'yânla alakalı ilimler arasında saydığı Tabîî İlimler'in (el-İlmu't-Tabîî) alt dalları arasında bu ilmi zikreder.⁵⁰ "Fîrâset İlmi" başlığı altında tanım ve bu konuda yazılmış önemli birkaç eser ismi verdikten sonra bu ilmin önemini gösteren âyet⁵¹ ve hadislerden⁵² örnekler sunar. Bu eserinde sadece yöneticilerin değil, sosyal bir varlık olan insanın, yapısı gereği faydalı olanı zararlıdan ayıracak böyle bir bilgiye muhtaç olduğunu belirtir.⁵³ Risâlesinde olduğu gibi burada da benzer ifadeler kullanarak fîrâset ilminin iki kısma ayrıldığını belirttikten sonra özellikle şer'î ferâset üzerinde yoğunlaşır ve şunları söyler:

İyi bil ki, kim nefsinin ve ahvâlini kontrol altında tutar, küçük büyük bütün günahlardan kaçınır, Peygamber'in (sav) ahlakıyla ahlaklanır ve yüce bir edeple süslenirse hayrı ve şerri, faydalı ve zararlı olanı mutlaka Allah'ın inayetiyle görür. Böylece herhangi bir ihtiyacının giderilmesi için yaratılmışlardan kimseye göz ucu kadar bile iltifat etmez, itimat etmez. Onun fîrâseti âdeti ışık saçan parlak güneş gibi olur; doğrulukla konuşur ve hakkı söyler.⁵⁴

Taşköprizâde'de hem şer'î hem de hükmi ferâset sahibi olmanın yolu, ilimle ameli bir arada bulunduran "yüce bir edeple süslenmek"ten yani "peygamber ahlâkıyla ahlâklanmak"tan geçmektedir. Bu aynı zamanda akâid konularının yanında insanların ahlâkını düzeltmek şeklinde özetleyeceğimiz Peygamberlerin gönderiliş amaçlarından biridir de.⁵⁵ Ahlâkı faziletleri elde edip reziletlerden kaçınmak şeklinde özetleyen, fazileti de ifrat ve tefrit arasında orta yolu bulmak (itidal) olarak niteleyen Taşköprizâde, bunu insanın dış görünüşüne de teşmil eder. Yani fiziksel özellikler de dahil olmak üzere mutedil olan, her zaman doğru, iyi ve güzel olandır. Fîrâset ilmine örnek olmak üzere aşağıda verdiğimiz cümleleri bunu doğrular niteliktedir:

Küçük **kulaklar** hafıza ve anlama kabiliyetinin kuvvetli oluşuna, büyük kulaklar ise ahmaklık ve (laf, söz) çalmaya işaretler. Yoğun bir **kaşa** sahip olmak konuşmada sertlik ve kabalığa; şakaklara kadar uzanan uzun kaşlara sahip olmak kendini beğenme ve kibrin; orta uzunlukta siyah kaşlara sahip olmak anlama kapasitesinin genişliğinin ve dindarlığın göstergesidir... Yüksek **ses tonu** cesareti, ince ses tonu sû-i zannı, orta derecede olanı ise kendi kendine yetmeyi ve çekip çevirebilmeyi gösterir. Burnundan konuşma ise ahmaklığı, kibri ve kötü anlayışı betimler... Kısa **boyunlu** olma kötülük ve tuzak peşinde olmayı, ince ve uzun boyun ahmak ve kötü niyetli olmayı,

⁴⁹ Taşköprizâde, Hilâfetü'l-insâniyye, vr. 36a; *Miftâhu's-Saâde*, 1: 310.

⁵⁰ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, 1: 301.

⁵¹ Bakara, 2/273; En'âm, 6/122; Hicr, 15/75.

⁵² "Mü'mininin ferasetinden sakının; zirâ o, Allah'ın nuruyla bakar" Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 15-16.

⁵³ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, 1: 311.

⁵⁴ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, 1: 309-311.

⁵⁵ Taşköprizâde, Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye, vr. 2a.

geniş boyun cehalet ve boğaz açıklığı (çok yemeyi), orta halli bir boyun ise doğruluk ve adalet sahibi olmayı, organizasyon ve planlama gücünü gösterir...⁵⁶

2.3. Halkın Sultan Üzerindeki Hakları

Taşköprizâde konunun, Müslüman halkın hakları ve Ehl-i zimmetin hakları şeklinde iki başlık altında incelenebileceğinden söz eder.⁵⁷ Ancak, ehl-i zimmet konusunu, haklardan ziyade uymaları gereken kurallar çerçevesinde inceler ve başlığı da “şurût-u Ömer”e göndermede bulunarak “Bu Yirmi Şarttır” şeklinde koymayı uygun görür.

2.3.1. Müslüman Halkın Hakları

Müellif, yöneticilerin (sultanlar) mutlaka yerine getirmesi gereken Müslüman halkın haklarını yirmi madde halinde sıralamıştır. Yukarıda on madde halinde sıraladığı yöneticinin görevleri kısmının bir nevi ayrıntıları ve onlara yenilerinin eklenmesinden oluşmaktadır. Her bir maddeyi, ayetlerden, hadislerden, sahabe ve tabinin büyüklerinin yaşam hikâyelerinden ve varsa hikmetli sözlerden örnekler sunarak zenginleştirir.⁵⁸

- Sultan, büyüklük taslamamalı, mütevazı olmalıdır. Çünkü “Allah hiçbir kibirleneni, övüngeyi sevmeyiz.”⁵⁹
- Gerek kendisi gerekse başkası hakkında konuşan, özellikle de fâsık, hasetçi, tamahkâr ve heva düşkünü insanların sözlerine kulak vermemelidir. Çünkü tamahkâr kişilikler bir lokma uğruna insanlara eziyet etmekten geri durmazlar. Haset sahibi insanlar da güzellikleri hasetlerinden dolayı ayıp ve kusur olarak görürler (ve gösterirler). Allah “...Eğer bir fâsık size bir haber getirirse onu mutlaka araştırın...”⁶⁰ demiştir. Hikmetli söz sahipleri de “Sana laf ileten senden de laf iletir” demişlerdir.
- Gücü ve imkânı varsa, suçluların cezasını üç güne kadar geciktirmelidir. Eğer bu suç, dine karşı bir öfkeden kaynaklı ise tevbe etmediği sürece ömür boyunca o kişiyle alakayı kesmelidir. Ancak suç dünya işleriyle alakalı ise af yolunu tutmak daha doğru bir davranış olur.
- Müslim ve kâfir ayırt etmeksizin adalet, fazl ve ihsanını bütün mahlûkat üzerinde göstermelidir. Çünkü sultan Allah’ın gölgesidir. Allah ni’metlerini Müslim ve kâfir ayırt etmeksizin herkese dağıtır.
- Müslümanların mahremine (saygı duyduklarına) bakmamalı, izinleri olmaksızın evlerine girmemelidir.
- Halk tabakalarıyla mertebelerine göre muhatap olmalı, durumlarına uygun muamelede bulunmalıdır. Kaba ve düşük seviyede olanlarından latîf ibareler,

⁵⁶ Taşköprizâde, Hilâfetü'l-insâniyye, vr. 36a, 36b, 37a.

⁵⁷ “Halkın (sultan üzerindeki) hakları, Müslümanların ve kâfirlerin olmak üzere iki çeşittir”. Taşköprizâde, Hilâfetü'l-insâniyye, vr.37a.

⁵⁸ Bkz. Taşköprizâde, Hilâfetü'l-insâniyye, vr. 37b-39b.

⁵⁹ Lokmân, 31/18; Ayrıca bkz. Hadîd, 57/23; Nahl, 16/23.

⁶⁰ Hucûrât, 49/6.

cahil çoğunluktan fesahat ve belagat, bedevî ve köylülerden de asil insanların duruş ve oturuşunu beklememelidir. Hiç kimseye gücünün üstünde bir şey yüklememeli ve onları güç yetiremedikleri meselelerde mazur görmelidir. Görüşme taleplerini de geri çevirmemelidir.

- Yaşlılara, özellikle de dindar olanlarına hürmet göstermeli, çocuklara şefkat nazarıyla yaklaşmalıdır.
- Verdiği sözden dönmemeli.
- Hüküm/karar verirken sertlik ve şiddet yanlısı olmamalı, en alt seviyesinden en üst tabakasına kadar herkese karşı güler yüzlü ve müjdeleyici, zayıf ve güçsüzlere karşı da şefkatli olmalıdır.
- İnsafa riayet etmeli, başkası yaptığında razı olacağı şeyleri yapmalıdır.
- Arabulucu olmalıdır. Sorunların çözümünde gecikmemeli, muhataplara verilecek hükmün açık olması durumunda beklememelidir. En ufak bir gecikme, kin ve düşmanlığın depreşmesine yol açabilir.
- İnsanların günahlarını ortaya çıkarmak için uğraşmamalı, ufak tefek hatalarında hemen halkı cezalandırmamalı, kusurlarını merak saikiyle araştırmaya kalkmamalı, vakıf olduğu kusurlarını örtmeye çalışmalıdır.
- Şüpheli şeyler yapmamalı ki insanlar da bundan cesaret alarak günah (münkirât) işlememeli. İthama uğrayacağı mekânlardan uzak durmalıdır. Çünkü halkın çoğu yöneticilerinin dini üzeredir: Eğer onun işlediği bir günahı işlerse, onların işlediğinin bir misli onun hanesine yazılır, eğer onun taatiyle itaatkâr olurlarsa onların ecirleri kadar sevap hanesine yazılır.
- İnsanların ihtiyaçlarının giderilmesi şayet hâkimin/yöneticinin aracılığını gerektiriyorsa derhal bunu gidermeli, ihmalkâr davranmamalıdır. Bazen önemli bir meselenin çözümü, sadece idarecinin bir tek kelimesine bakabilir.
- Güçlü ve zenginden yana olmaksızın zayıf ve fakirlerin tarafını tutmalı, fakir ve Allah dostlarıyla sürekli görüşme halinde olmalıdır. İnsanlarla özellikle ehl-i dünya ve zenginlerle fazla haşır neşir olmak kalbi katılaştırır, kasvete sürükler.
- Zayıf ve fukaraların ahvalinden gafil olmamalı, düşkünlerin ihtiyaçlarını gidererek onlara yardım etmeli, dul ve yetimlerin durumunu her daim araştırıp sormalıdır.
- Müslümanlar'ın yollarını ıslah etmeli, yol kesici ve zalimlerin saldırılarından korumalı, onları yakalayarak başkalarına ibret olacak şekilde cezalandırmalıdır. Ölümünü engellemek ve karşılaşılabilecek sıkıntıları ortadan kaldırmak için tenha, ıssız bölgelerdeki yollarda görevliler tayin etmelidir.
- İhtiyaç duyulan yerlerde bağlantı noktalarının ve köprülerin inşasını ihmal etmemelidir.
- Beldelerin belirli kesimlerinde mescit inşa etmeli, maişet derdine düşüp görevlerini ihmal etmemeleri için de imam ve müezzinlerine maaş bağlamalıdır.
- En uygun yöntemi gözeterek iyiliği emredip kötülükten sakındırmaktan hiçbir zaman vazgeçmemeli, âvam ve havassın kendisine nasihat etmesine engel olmamalı, halka Allah'a itaat etmeleri ve günah ve çirkinliklerden

sakinmaları konusunda sürekli telkinlerde bulunmalıdır.⁶¹ Taşköprizâde burada, “din nasihattir” rivayetine öncekiler gibi anlam vererek, kendisine kadar tekrarlanan gelen bir yanlışı sürdürmüştür.⁶²

Müellif, yukarıda sıralamış olduğu kuralların bir kısmını bir başka eseri olan *Miftâh*’ta, “İlmu Âdâbi’l-Mulûk” başlığı altında ele alır. Bu ilmin konusunu ise yöneticilerin, gerek tecrübe, gerek sezgi gerekse isabetli görüş yoluyla yapmak ve kaçınmak zorunda kalacakları şeyleri öğretmesi şeklinde niteler. Özetle de olsa konunun mutlaka anlatılması gerektiğini belirtir.⁶³

2.3.2. Zimmet Ehli’nin Uyması Gereken Kurallar

Müellif Zimmet Ehli’nin haklarını, uymaları gereken kurallar ya da yasaklar çerçevesinde açıklamayı uygun görmüştür. Bunları tespit ederken de Hz. Ömer’e (ra) atfedilen, sıhhat durumu tartışmalı “Şurûtu Ömer” olarak şöhret bulmuş bir sözleşmeden hareket etmiştir. Ehl-i zimmet’in mutlaka uyması gereken, ihlal etmeleri durumunda kanlarını helal kılan bu yasakları incelememize konu olan risalesinde yirmi maddede sıralamıştır.

- İslam beldelerinde havra ve kilise inşa etmemeliler.
- Bunlardan yıkılanlarını restore veya yeniden inşa etmemelidirler.
- Müslüman yolcuların oralarda misafir olarak kalmalarına engel olunmamalıdır.
- Üç gün boyunca oralarda kalacak olan Müslümanlar’a bu üç gün boyunca izzet-ikramda kusur edilmemeli.
- Müslümanlar’ın ahvalleri tecessüsle gizli gizli araştırılmamalı, küfür ehline bunları bildirmemelidirler. (Yani ajanlık yapmamalıdır)
- Müslüman olmak isteyen yakınlarını bu konuda engellememeliler.
- Müslümanlar’a saygıda kusur etmemeliler.
- Müslümanlar’ın hazır bulunduğu meclislerde yerlerini Müslümanlar’a bırakmalılar.
- Giyim-kuşam ve süslenmede Müslümanlar’a benzememeliler.
- Müslüman ismini kullanmamalılar.
- Üzerinde eyeri olan ve ağzına gem vurulmuş ata binemezler.
- Yay, mızrak, kılıç vs. gibi şeyleri beraberlerinde bulduramazlar.
- Üzerinde taş ve nakış olan yüzük takamazlar.
- İçki satışı yapamaz, açıktan (alenî) içki içemezler.
- Müslümanlar’la karıştırılmamaları için, şirk ehline ait giysilerini giymeyi terk etmemeliler.

⁶¹ Taşköprizâde, *İlmu’l-İhtisâb* (Hikmetü’l-Ameliyye’nin alt başlıklarından) başlığı altında bu ilmi, toplumun işlerinin kanuna ve şeriata (emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker) uygun yürütülüp yürütülmediğinin kontrolü şeklinde tanımlar. Bu yöntemle maslahatın gerçekleşmesi için muhtesiple beraber sultan, vezir ve hatta hizmetçilerin bile ayrı ayrı önem ve konumunun olduğunu belirtir. Bkz. Taşköprizâde, *Miftâhu’s-Saâde*, 1: 393-394.

⁶² Hadis hakkında, “Din nasihattir, nasihat ise samimiyettir” şeklinde farklı bir değerlendirme için bkz. Mehmet Görmez, “Hz. Peygamber’in Bir Din Tanımı –Bir Hadisin Semantik Tahlili-, *Diyanet İlmî Dergi, Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav)* Özel Sayı, (2003): 338.

⁶³ Krş. Taşköprizâde, *Miftâhu’s-Saâde*, 1: 388-391.

- Şirk ehli arasında yaygın olan gelenek-görenek ve eserlerini açıktan teşhir edemezler.
- Müslümanlar'ın yakınlarına ev ve meskenler inşa edemezler.
- Ölülerini Müslüman kabristanının yakınına gömemezler.
- Bir felakete uğradıklarında feryat figan edemez, akrabalarının vefatı durumunda yüksek sesle ağlayamazlar.
- Müslümanlar'ın kölelerini satın alamazlar.⁶⁴

Abdurrahman b. Çanem tarafından rivayet edilen ve Şam halkı Hıristiyanları tarafından Hz. Ömer'e yazılan bir mektuptan ibaret⁶⁵ olan belgedeki şartlar bir kaç açıdan eleştirilmiş, metnin tartışmalı ve hatta uydurma olduğu iddia edilmiştir. Bunlar; zimmîlerin aleyhine olacak bazı ilave ve değişiklikler içermesi, bir şehir adı zikredilmeden ve senetsiz bir şekilde yazılmış olması, mağlûp tarafça tertip edilmesi, Hz. Ömer'in yaptığı diğer antlaşmalara zıt düşmesi gibi.⁶⁶ Tritton, fethedilen yerlerdeki insanların antlaşmak için birtakım şartları koşmalarının hiç de normal olmadığını, yenilgiye uğrayan Hıristiyanlar'ın Kur'an öğrenmekten kendilerini engellemek gibi bir şartı öne sürmelerinin tuhaf olduğunu söyleyerek metni ciddi anlamda eleştirir.⁶⁷

Bu belgeye ilk defa "eş-şurûtu'l-Ömeriyye" adını verdiği düşünülen İbn Kayyim el-Cevziyye,⁶⁸ çok meşhur olan bu mektubun isnada ihtiyacı olmadığını, çünkü imamların bunu kabul edip kitaplarında zikrettiklerini ve delil olarak gösterdiklerini, halifelerin de bununla amel ettiklerini belirtir.⁶⁹ Kitabın muhakkiki olan Subhî es-Sâlih, yaygınlığın ve şöhretin metnin sıhhatine delil olamayacağını, sadece şöhretine bakılarak isnaddan müstağni kabul edilemeyeceğini, metinde Hz. Ömer zamanında konulan bazı şartların bulunmasının metnin tamamının sahih kabul edildiğini göstermeyeceğini söyleyerek eleştirmiştir.⁷⁰

Öyle görünüyor ki Taşköprizâde de İbn Kayyim gibi düşünmüş, zikredilen eleştirileri görmezden gelerek, yaygınlık ve şöhreti yeterli görüp antlaşma şartlarını risalesine dâhil etmiştir.

⁶⁴ Taşköprizâde, Hilâfetü'l-insâniyye, vr. 39b-40a.

⁶⁵ Mustafa Fayda, "eş-Şurûtu'l-Ömeriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.39 (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 273; Turtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, 2: 542-550; Krş. *Sirâcu'l-Mülûk Siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair*, haz. Said Aykut, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 363-371.

⁶⁶ Eleştiriler için bkz. Mustafa Fayda, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.34 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 50-51; "eş-Şurûtu'l-Ömeriyye", 273; Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, (İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006), 188-201; Levent Öztürk, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 112-119, 148-160, 207-209, 240-248, 254-260.

⁶⁷ A. S. Tritton, *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects A Critical Study of the Covenant of 'Umar*, (London: Oxford University Press, 1930), 8-17.

⁶⁸ Mustafa Fayda, "eş-Şurûtu'l-Ömeriyye", 273.

⁶⁹ Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, thk. Subhî es-Sâlih, (Beirut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1085), 2: 663-664.

⁷⁰ el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, c. II, s. 663/ 3 nolu dipnot ve s. 664'te aynı dipnotun devamı. Ayrıca Aynı kitabın mukaddimesine de bakılabilir.

3. Ailenin Bir Ferdi Olarak İnsan (İlmu Tedbîri'l-Menzil)

3.1. Anne-Baba ve Çocuğun Hakları

Allah'ın emirlerine karşı itaatkâr olan ebeveynin rızasını almanın en faziletli ibadet olduğunu belirten Taşkoprîzâde, bunun gerekçesi olarak, ebeveynin evladın, dünyaya gelerek nimetlerden istifade etmesinin ve terbiyesinin zâhirî sebebi olmasını gösterir. Anne-babaya saygıda kusur edilmemesi gerektiğinin altını çizen Taşkoprîzâde, onlara iyiliği emr ve kötülükten nehyin (ihtisâb) nasıl uygulanması gerektiği konusunda da önemli açıklamalarda bulunur. O, emr ve nehyin beş mertebesi olduğunu bildirmekle beraber risâlesinde bunlardan ancak dördünü ismen zikreder. Herhangi bir isimlendirmede bulunmadığı üçüncü mertebeyi örneklerle açıklar.

Bu noktada evlada düşen görevin, birinci ve ikinci mertebeye olan meseleyi açıklama ya da nasihatte bulunmaktan öteye geçmemesi gerektiğini, dördüncü ve beşinci mertebeye olan fiilî engelleme ya da güç kullanımının ittifakla caiz olmadığını söyler. Âlimlerin üçüncü mertebeye hakkında farklı fikirler öne sürdüğünü belirten Taşkoprîzâde, şüpheli şeyleri işlemenin de Allah'ın hakkını çiğnemek anlamına geleceğini söyler. Dolayısıyla bir evlat, zikredilen fiilleri işleyen anne-babasına karşı çıktığında, saygısızlık etmiş, haddi aşmış olmaz. Çünkü bunlar Allah'ın haklarından ve Allah'ın hakkı onların haklarından önceliklidir. Bu görüşünü desteklemek üzere de Tevbe Suresi'nin 23. ayetini örnek vererek konuyu sonlandırır:⁷¹ “Ey iman edenler! Eğer küfrü imana tercih ederlerse, babalarımızı ve kardeşlerinizi bile dost edinmeyin...”⁷²

Şer'î akıl ya da hükümleri daima öncelediğini bildiğimiz Taşkoprîzâde'nin, ana-baba hakkıyla Allah'ın hakkının kıyaslanacağı bir meselede tercihini Allah'ın hakkından yana kullanacağı açıktır. Ancak sorun, Allah'ın hakkı sayılıp sayılmayacağı noktasında ciddi şüphe ve ihtilafın olduğu bir konuda keskin bir tutum sergilemesi, meseleyi iman-küfür meselesine dönüştürmesi ve alakası olmayan bir ayeti fikrine delil olarak göstermesidir. Bu tutumunun, diğer görüşlerine olan güvene gölge düşürdüğü söylenebilir.

Müellif, çocuğun anne-baba üzerindeki haklarını, sisteminin dışına çıkarak ilgili ayet kullanmadan, bazı rivayetler üzerinden ve ayrıntılara girmeden oldukça kısa tutar.⁷³ Bu rivayetlerin birinde en iyi kişinin kim olduğuna dair bir soruya Hz. Peygamber, “anne babaya iyilik edendir” diye cevap verir. Soruyu soranın anne-babasının olmadığını bildirmesi üzerine de “Evlatlarına iyilik edendir. Anne babanın nasıl senin üzerinde hakları varsa evlatlarının da senin üzerinde hakları var” der. Bir başka rivayet üzerinden çocuğun haklarını şu şekilde sıralar: Doğumunun yedinci gününde akika adanıp yerine getirilmeli, altı yaşına geldiğinde terbiye ve eğitim verilmeli, yedi yaşına geldiğinde ayrı bir yatakta

⁷¹ Taşkoprîzâde, Hilâfetü'l-insâniyye, vr. 40b-41a.

⁷² Tevbe, 9/23.

⁷³ Taşkoprîzâde, Hilâfetü'l-insâniyye, vr. 41a.

yatırılmalı, on üç yaşına geldiğinde namaz alışkanlığını kazanması için vurulmalı, on altı yaşına bastığında evlendirmelidir.⁷⁴

3.2. Eşler Arası Hukuk Üzerinden Kadın Algısı

Taşköprüzâde, “eşler arası hukuk” ve “erkeğin kadın üzerindeki hakları” başlıkları altında, metoduna uygun bir şekilde, bir ayet⁷⁵ ve onu takip eden rivayetlerle⁷⁶ giriş yaparak kadın-erkek ilişkilerini tartışır. Ardından, nikâh için bir erkekte bulunması gereken özellikleri yedi maddede özetler: İyi muamele, bir evi idare edebilme, çekip çevirebilme yeteneğine (siyâset) sahip olma, gayret (kıskançlık, özsaygı) nafaka, eğitim, adalet ve tedip (disipline etme). Her bir maddede ele aldığı konular hakkındaki düşüncelerini, yoğun bir şekilde rivayetler ve ara ara da ayetlerle desteklemeye çalışır.

Konuya birinci şart olarak kadınlarla iyi geçinilmesi gerektiğiyle ve bunu vurgulayan bir âyetle⁷⁷ başlaması oldukça yerindedir. Hemen sonrasında, meselenin önemine işaret etmek üzere, Hz. Peygamberin (sas) şu hadisini nakleder: “Namaz, elleriniz altında bulundurduklarınız ve vallahi vallahi özellikle de kadınlar hakkında Allah’tan korkunuz. Çünkü onlar eliniz altındaki yardımcı (melekleriniz)larınızdır.”⁷⁸ Hz. Peygamber’in eşi Hz. Aişe ile yarıştığını hatırlatarak eşler arasında şakalaşma ve eğlenmenin önemini, Lokman Hekim’in ağzından şu sözlerle belirtir: “Akıllı başında bir adam, evinde ailesiyle beraberken onlarla (şakalaşan, eğlenen) bir çocuk gibi, insanların arasına karıştığında ise tam bir adam gibi davranması gerekir”⁷⁹.

İkinci olarak saydığı ev idaresi (siyâset) şartında aile reisinin, kadınların heveslerine göre hareket etmemesi, saygınlığını kaybetmeyecek derecede onlarla şakalaşması, şeriate muhalif davrandıklarında etkili söz ve fiille (savlet ve hamiyetle) buna engel olması gerektiği üzerinde durur. Taşköprüzâde gayret (kıskanç) maddesi altında, erkeğin kadınlarla yapılan istişareye göre hareket etmesini doğru bulmadığını söyler ve bunu Hz. Peygamber (sas)’den geldiğini iddia ettiği bir söze dayandırır.⁸⁰ Bu yanlışa bir de, Hz. Ömer’in eşine yönelik olarak söylediğini iddia ettiği “Sen, ihtiyaç halinde kendisiyle oynadığımız,

⁷⁴ Sıhhati tartışmalı olan rivayetler için bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, 2: 216-217.

⁷⁵ “Andolsun, senden önce de peygamberler gönderdik. Onlara da eşler ve çocuklar verdik.” Ra’d, 13/38.

⁷⁶ Rivayetlere örnek olmak üzere bkz.: “Size, dininden ve ahlakından razı olduğunuz biri gelirse onunla evlenin. Eğer bunu yapmazsanız yeryüzünde büyük bir fitne ve fesad çıkar.” Tirmîzî, “Nikah”, 3.

⁷⁷ “...Onlarla (kadınlarla) iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmadıysanız, olabilir ki, siz bir şeyden hoşlanmazsınız da Allah onda pek çok hayır yaratmış olur.” Nisâ, 4/19.

⁷⁸ Bkz. Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 56; İbn Mâce, “Menâsik”, 84; Müslim, “Radâ”, 61-62; “Birr”, 149; Tirmîzî, “Radâ”, 11;

⁷⁹ Taşköprüzâde, Hilâfetü’l-insâniyye, vr. 41a.

⁸⁰ Taşköprüzâde’nin “Kadınlarla istişare edin fakat dediklerinin tam tersini yapın, zira onlara muhalefette hayır vardır” sözünü Peygamber’e isnad ederek vermesini doğru bulmadığımızı belirtmek gerekir. Kur’an’ın ruhuna ve Hz. Peygamber’in (sas) uygulamalarına aykırı bulduğumuz bu rivayetin uydurma olduğunu söyleyebiliriz. Bu rivayetin bir değerlendirmesi için bkz. Ünal Damar, “Mevlânâ’nın Divan-ı Kebir’inde Geçen Hadislerin Tahric ve Değerlendirilmesi”, (Y.L.T., Süleyman Demirel Üniversitesi, 2001), 77-79.

oynamadığımız zamanlarda da yerinde sessiz sedasız oturan evdeki bir oyuncaktan başka bir şey değilsin” sözünü eklemekle, meseleyi daha da sorunlu hale getirir.

Aile reisliğinin erkeğe ait olduğunu söyleyen Taşkoprîzâde, bu görev ve sorumluluğun kadınların üzerine yüklenmesi durumunda büyük bir sıkıntıyla karşılaşılacağını göstermek üzere Hz. Peygamber'in şu sözünü nakleder: “Yönetimini (işlerini) kadına bırakan bir toplum asla iflah olmaz.”⁸¹ Böylece o, ailede en büyük görev ve sorumluluğun erkeğe ait olduğunu, görevini ihmal etmesi ve bu yükü kadının omuzlarına yüklemesi durumunda aileden başlamak üzere toplumda büyük bir ifsadın baş göstereceğinin uyarısında bulunur.⁸² Zira bu durum, sosyal hayatın hemen hemen her kademesinde aktif olması beklenen erkeğin pasifleşmesine, kaldırılabileceğinden daha fazla yük yüklenmek zorunda kalan kadının da zulüm ve haksızlığa uğramasına ve böylece aslî vazifelerini bile yerine getiremeyecek duruma düşmesine, iki cinsin de yapılarının bozulmasına yol açacaktır.

Rivayetin, kadının devlet başkanı olup olamayacağına ya da erkeğin üstünlüğüne bir delil olduğuna yönelik kısır tartışmalara malzeme yapılması doğru değildir.⁸³ Burada açık bir şekilde, erkeğin ontolojik üstünlüğünden ziyade fonksiyonel bir yetki farklılığı,⁸⁴ her iki cinsin yapısına uygun bir görev taksimi söz konusudur. Aile reisliği de dâhil olmak üzere bütün idarî görevlerde haklardan önce sorumluluklar ve bu sorumlulukları yüklenilme ehliyetine sahip olma gelir. Kur'an her iki cinsin de kendilerine verilen görev oranında bir takım haklarının olduğunu belirtmiştir.⁸⁵ Bu görevin erkeğe verilmesini, toplumun bu en küçük biriminde ortaya çıkacak karmaşayı önleme ve huzuru sağlama hedefine yönelik olarak görmek gerekir.⁸⁶ İslâm bu konuda temel hak ve ilkeleri belirtmekle yetinmiş, geri kalan kısmı Müslüman toplumların kendi sosyoekonomik ve kültürel şart ve ihtiyaçların gelişim seyrine terk etmiştir. Yoksa kadın olmak, bizatihi hak ehliyetini ve fiil ehliyetini daraltan bir sebep olarak görülmemelidir. Taşkoprîzâde'nin böyle bir rivayeti konu hakkında örnek olarak sunmasının gayet makul ve yerinde olduğunu, ancak, yukarıda aktardığımız sözlerinden hemen

⁸¹ Buhârî, “Meğâzî”, 82; “Fiten”, 18; Tirmîzî, “Fiten”, 75; Nesâî, “Kudât”, 8; Ahmet b. Hanbel, V, s. 43, 51, 38.

⁸² Bunu ihsas eden rivayetin bir başka varyantı da şu şekildedir: “Yöneticileriniz hayırlılarınız; zenginleriniz cömertleriniz olduğu, işleriniz de aranızda danışarak görüldüğü sürece yerin üstü sizin için yerin altından daha hayırlıdır. Yöneticileriniz şerirleriniz; zenginleriniz cimrilere olduğu, işleriniz de kadınlara kaldığı zaman yerin altı sizin için yerin üstünden daha hayırlıdır.” Tirmîzî, “Fiten”, 78

⁸³ Konu hakkında geniş bir tartışma için bkz. Şebnem Aslan v. dğr., “İslam'ın Liderliğe ve Kadın Liderliğe Bakışı: Benazir Bhutto Otobiyografisinin Doküman İncelemesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 19, sy.1 (2016): 16.

⁸⁴ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999), 93.

⁸⁵ Bakara, 2/228.

⁸⁶ Mehmet Akif Aydın, “Kadın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 24 (İstanbul: TDV Yay., 2001) 89.

sonra hiçbir açıklamaya girmeden zikretmesinin rivayeti, asıl anlamından uzaklaştırdığını belirtmemiz gerekir.

Taşköprizâde, erkeğin kıskançlığının makul ölçülerde kalması, aşırı gidip sû-i zanda bulunmaması, ayıp ve kusurlarını öğrenme konusunda aşırı merak göstermemesi gerektiğini ekler. Konunun hassas olduğunun altını çizerek ve erkeğin bu konuda dengeli olmaya davet eder. Hz. Peygamber'in bir hadisinde⁸⁷ geçen benzetmeden hareketle kadının kırılğan yapısını dikkate sunarak,⁸⁸ erkeğin "kaş yapayım derken göz çıkarma" durumuna düşmemesini salık verir. Böylece o, Hz. Peygamber'in bu hadisiyle kadının yaratılışına (yaradılış/fitrat değil) dair biyolojik bilgi vermekten ziyade kadının yapısına işaret edip, onlarla nasıl geçinilmesi gerektiğini öğrettiğinin farkında/bilincinde olduğunu gösterir.

"Nafaka" şartında, helal kazanca vurguda bulunan Taşköprizâde,⁸⁹ "tâlim ve terbiye" maddesinde kadının eğitim hakkından bahseder ve bu hakkın hiçbir şekilde ihlal edilemeyeceğini, ihmali durumunda ise, izne bile gerek kalmadan kadının gidip bunları öğrenebileceğini savunur. Müellifin ilme verdiği bu değer, *Miftâh* ve *Şakâik* adlı eserlerinin ruhuna uygun olduğunu belirtmemiz gerekir. Ancak, aynı Taşköprizâde'nin aynı risâlesinde, rızalarını almanın namaz, oruç ve hac gibi ibadetlerden daha önemli olduğunu savunduğu anne-babayı ölüm döşeğinde ziyaret etmek isteyen kadının önüne "eşin izni" engelini/kaydını koyması, büyük bir çelişkinin ve kafa karışıklığının göstergesidir.

"Erkeğin Kadın Üzerindeki Hakları" başlığı altında, oldukça keskin ve sert ifadelerle giriş yapan Taşköprizâde'nin, neredeyse bütün bir ahlak felsefesini tanımlayan "adalet/i'tidâl" şartından uzaklaştığını söyleyebiliriz. Erkeğin kadın üzerindeki haklarına yaptığı vurgunun şiddeti, ailenin bir ferdi olan kadının sahip olduğu temel insanî hakları dahi, bir sonraki başlıkta bahsi geçen köle, cariye ve hizmetçilere tanınan hakların da gerisine iterek, adeta görünmez kılmıştır. Onun, hâkim klasik düşüncenin ve sosyo-kültürel birikimin bilinçaltındaki kodlarının bir nevi dışavurumu olarak gördüğümüz açıklamaları şu şekildedir:⁹⁰

⁸⁷ Taşköprizâde'nin "Kadınlar kaburga kemiği gibidirler. Onda bir takım eğrilikler vardır; eğer kuvvet uygulayarak onu düzeltmek istersen kırarsın" şeklinde aktardığı bu rivayetin çok çeşitli varyantları bulunmaktadır. Bkz. Buhârî, "Enbiyâ" 1, "Nikâh" 80; Müslim, "Radâ" 60, 61, 62, 65; Tirmizî, "Radâ" 11, "Talak" 12; İbn Mâce, "Nikâh" 3; Dârimî, "Nikâh" 45.

⁸⁸ Söz konusu rivayetlerin bir kısmının başında bazılarının da sonunda geçen "kadınlara iyi davranmanızı tavsiye ediyorum", "kadınlar hakkında hayır tavsiye ediniz" anlamındaki cümleler aslında, başka hiçbir tartışmaya ihtiyaç bırakmaksızın, hadisin anlam ve gayesini göstermesi açısından yeterlidir. Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Hatice K. Arpağuş, "Yaratılış İtibariyle Kadına Bakış", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökçür v.dğr., (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 597 vd.; Züleyha Birinci, " 'Nefs-i vâhide' İfadesinden Hareketle Kadının Yaratılış Hakkında Bir Değerlendirme", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47, (2014): 152-155; Ziya Durmuş, Kadınlara İlgili Müttefakın Aleyh Hadislerin Kur'an'a Aykırılığı İddiasının Değerlendirilmesi, (Y.L.T., Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi, 2016), 33-38; Ömer Faruk Harman, "Havvâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 16 (İstanbul: TDV. Yay., 1997), 544.

⁸⁹ Taşköprizâde, *Hilâfetü'l-insâniyye*, vr. 41b.

⁹⁰ Taşköprizâde, *Hilâfetü'l-insâniyye*, vr. 42a.

Bu haklar çoktur. Nikâh bir nevi köleliktir. Zira sahibiyet/mülkiyet şeriatte iki şekilde gerçekleşir: Aynî mülk (maddî sahibiyet) ve nikah mülkü (nikah yoluyla birine sahip olma). Bir kölenin sahibine nasıl itaat etmesi gerekiyorsa, bir kadının da aynı şekilde eşine itaat etmesi gerekir. Resulullah (sas) şöyle söylemiştir: “Eğer bir insanın başka bir insana secde etmesini emretseydim, kadının, kendisi üzerindeki pek çok hakkından dolayı erkeğe secde etmesini söylerdim”⁹¹ Rivayet edilir ki bir adam yolculuğa çıkmadan önce üst katta oturan eşine, alt katlara inmemesini tembih eder. Alt katta da kadının babası oturmaktadır. Kadının babası bir gün hastalanır, kadın da bunun üzerine Resulullah’a (sas) giderek babasını ziyaret için izin ister. Resulullah (sas) “eşinin söylediğine itaat etmen babanı ziyaret etmeden daha hayırlıdır” der. Sonra babası ölür ve kadın izin talebini yineler. Peygamber (sas) de önceki söylediğini tekrar eder. Kadının babası defnedilir ve kadın hiçbir zaman aşağıya, babasının yanına inemez. Bunun üzerine Rasulullah (sas) şöyle der: “Kadının eşine bu itaatinden dolayı Allah da onun babasının günahlarını bağışlamıştır.”⁹²

Taşköprizâde, *Miftâh* adlı eserinde pratik felsefenin (Hikmetu'l-ameliyye) bir alt başlığı olarak ele aldığı “Tedbîru'l-Menzil İlmi”ni tanımlarken, kişinin aile efradıyla, ki buna hizmetçi, köle, cariyeler de dâhildir, olan ilişkilerinde kendisiyle, i'tidâlin ve i'tidâl dışı davranışların çözümünün öğrenildiği bir ilim olarak bahsetmiştir. Bu ilmin faydasını ise, “i'tidal ve intizam fikriyle dünya ve ahiret saadetine ulaştırma” şeklinde belirtmiş,⁹³ nefsin üç yetisinde (kuvve) gösterilecek i'tidâli, “fazilet” olarak nitelemiştir. Orta yolun (adalet) gözetilmesini bu kadar önemseyen ve savunan bir müellifin bu konuda da aynı tavrı takınması beklenir. Ancak bunu yapmayarak kendisiyle çelişmiştir.⁹⁴ Kişiler arası ilişkilerde kişiliklerin yok sayılmasıyla bir düzen oluşturma kurgusu bir hayalden öteye gidemez. Aile içinde kadını kimliksizleştiren, köle, cariye ve hizmetçilerin bile gerisine iten ifrata varan bu tür açıklamaların ailede düzenin kurulmasında ve muhafazasında ne derece etkin olacağı da kuşkuludur. Dolayısıyla burada anlatılanların Müslüman toplumda yüzyıllardır yaygın bir kanaat olarak kız çocuğuna neden değer verilmediğinin önemli ipuçlarını sunduğunu söylememiz gerekir.

Müellifimiz, nefsin güçlerinin ifrat ve tefrit noktalarında bulunması sonucu reziletlerin ortaya çıktığını fakat bu kuvvetleri şeriat tarafından belirlenmiş itidal

⁹¹ Tirmizî, “Rada” 10; Ebû Dâvûd, “Nikâh” 40; İbni Mâce, “Nikâh” 4. Bir rivayetin mesajını (ğarad) tam olarak anlayabilmek için metin ve senet yönünden sıhhatinin tespitinin yanında, söylenildiği tarihî, sosyal, kültürel ve özel bağlamının da iyi belirlenmesi gerekir. Bu rivayet de aynı kriterler ölçüsünde, kadına karşı merhametle muamelede bulunulması gerektiğini bildiren diğer rivayetlerle birlikte değerlendirilmelidir. Ayrıca burada, kadına karşı vazifelerini imkânlar ölçüsünde yerine getiren, ‘vefa’ anlamının ağır bastığı bir hakkın sahibi olan erkekten bahsedildiği ayrıntısı da dikkatlerden kaçmamalıdır.

⁹² Sahih kaynaklarda bulamadığımız bu rivayetin, Muhammed Bakır el-Meclisî’nin (v.1110/1698) Şif-İmâmî rivayetleri içine alarak Arapça derlenen *Bihârü'l-Envâr* adlı eserinin 12. cildinin 145. sayfasında olduğu bilgisine ulaştık. Hadisin uydurma olması kuvvetle muhtemeldir.

⁹³ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, 1: 385.

⁹⁴ Açıklama için bkz. Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, 1: 383.

noktasına çekmenin mümkün olduğunu belirtir.⁹⁵ Ayrıca, Hz. Peygamber'in getirdiği şeriatın diğer şeriatlere olan üstünlüğünü, onların ifrat ve tefrite varan yönlerini terk edip mutedil olan güzelliklerini bünyesine alması ve müsamahakâr olmasıyla açıklar. Bunu da "hakîki/gerçek adalet" olarak isimlendirir.⁹⁶ Şayet nefsin kuvvelerinin ifrat ve tefritinden reziletler ortaya çıkıyorsa, erkeğin taleplerini ifrat derecesine vardiyan, kadınınkini ise tefrit derekesine düşüren yaklaşımların tamamının "rezilet"ten başka bir anlam ifade etmemesi gerekir. Kendisinin de yerinde tespitiyle, ahlâkın muhafazası için öncelikle reziletlerin giderilmesi, sonra da faziletlerin korunması gerekir.⁹⁷ Buna göre, fazilet temelleri üzerinden yükselmesi ve muhafaza edilmesi beklenen bir aile fikrine odaklanmış her düşüncenin, her şeyden önce bu türden reziletlerin (dengesizlik) ortadan kaldırılmasını merkezine alması gerekecektir.

Aile içi ilişkilerde ayrıntılara giren müellifimiz, farklı içerik ve boyutlarda erkek için de bağlayıcı olan görev ve sorumlulukları,⁹⁸ daha çok kadının görevi olarak sunmayı tercih etmiştir. Bunda, yazarın, muhtemel okuyucu kitlesinin ve ilk muhatapların erkek olmasının etkisi hiç kuşkusuzdur. Konu tartışılırken, neden ve gerekçesi açıklanmamış bir gereklilik kipiyle hitap edilmesi, zaman zaman vurgulamalarda dengenin gözetilmeyip yersiz ve zamansız bazı tonlamalarda bulunulması ve konuya önyargılarla dolu keskin bir giriş yapılması, doğruluk payı olan fikirlerin etkinliğini azaltmıştır diyebiliriz. Vurgu ve tonlamaların derecesini ve niteliğini belirleyen ise ihtiyaçlar ya da zorunluluklardır. Taşköprüzâde'yi bu tür bir vurguya götüren gerekliliklerin neler olduğu konusu ise soru işaretidir.

Müslüman toplumlarda yüzyıllarca hüküm sürmüş kadın karşıtı söylemin beslendiği kaynakların ipuçlarını, Osmanlı'nın zirve döneminin medrese ulemasından birinin cümlelerinde yakaladığımızı itiraf etmeliyiz. Kendisinin ve dolayısıyla döneminin kadın algısı hakkında elde ettiğimiz bu bilgiler, bize aynı zamanda zirve sonrası gerilemenin nedenleri hakkında da bir takım veriler sunmaktadır. Ancak burada zikredilen düşüncelerin tamamen yazarın şahsî kanaatini mi yoksa döneminin genel düşüncesini mi yansıttığını tam olarak kestirmek biraz zordur. Taşköprüzâde'nin yaşadığı dönemin Osmanlı saray yaşamında Hürrem Sultan'la birlikte kadınların daha etkin olmaya, yönetimin ise zayıflamaya başladığı döneme (XVI. yüzyıl) denk geldiğini belirtmemiz gerekir. Taşköprüzâde'nin bunun etkisinde kalarak bir tepki ya da uyarı mahiyetinde böyle bir refleks geliştirmesi mümkündür. Öte yandan, özel yaşamına yönelik örtük bir eleştiri ve tepki olma ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekir. Nakilci kişiliğinin bir uzantısı olarak her türlü nakle duyduğu aşırı güvenin, zaman zaman kendi sisteminin dışına çıkarak bu tür hatalı çıkarımlarda bulunmasına yol açtığını da gözden kaçırmamak lazım.

⁹⁵ Taşköprüzâde, Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye, 3b.

⁹⁶ Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Saâde*, 1: 381.

⁹⁷ Taşköprüzâde, Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye, vr. 12b.

⁹⁸ "Akrabalarına eşinin ayıp ve kusurlarından bahsetmemeli, gücünün üstünde ondan bir şey istememeli, sevinç ve üzüntüsüne ortak olmalı, onu çok kıskanmamalı, daima temiz olmalı, eşinin sevmediği şeyleri yapmamalı, evlatlarına beddua okumamalıdır" vs. Bkz. Taşköprüzâde, Hilâfetü'l-insâniyye, vr. 42a-42b.

Her şeyden önce müellifimiz bir Osmanlı âlimidir. Osmanlı toplumunda aile, evlilik ilişkileri, kadının durumu gibi özel hukuk alanına giren konularda şer'î hukukun yanında örfî hukuk da yer almıştır. Toplumun ataerkil yapısı ve sosyo-kültürel, ekonomik birtakım şartların tazyikiyle zaman zaman örfî hukuk daha baskın hale gelebilmiş, dini hükümler mevcut ataerkil zihniyetle yorumlanabilmiş, bu da dinî kurallardan sapmalara yol açabilmiştir.⁹⁹ Geleneksel normların fazlasıyla hâkim olduğu ve zaman zaman bunlara dinî kisvelerin giydirildiği bir toplumda ve dönemde yetişip bu kodlarla donanmış birinin, gelenek üzerinden kendini inşa etmesi ve onun dilinden konuşması ise gayet doğaldır.

3.3. Köle, Cariye ve Hizmetçilerin Hakları

Taşköprizâde'nin risalesinde böyle bir başlık açması ve efendinin köle ve cariyeler (hatta hayvanlar) üzerindeki haklarından ziyade, kölenin efendisi üzerindeki haklarından bahsetmesi oldukça anlamlıdır. O dönemin şartlarında böyle bir yol izlemesi, bu anlamı daha da katlamaktadır. Müellifin bir önceki başlıkta ihmal ettiğini düşündüğümüz adalet ve i'tidal şartına burada hassasiyet gösterdiği söylenebilir. Onun, kölenin efendisi üzerindeki haklarına geçmeden önce sarf ettiği, “Kimin bir çalışanı (hizmetçi) ya da hayvanı varsa bundan mutlaka hesaba çekilecektir!”¹⁰⁰ cümlesi adeta manifesto niteliğindedir. Gerçek mülk sahibinin yalnızca Allah olduğunun (Mâlikü'l-mülk), kendi canımız da dâhil olmak üzere sahiplendiğimiz her şeyin birer emanet olduğunun ve bunlardan hesaba çekileceğimizin, toplumun en zayıf halkası üzerinden yeniden hatırlatılmasıdır.

Taşköprizâde, kölenin efendisi üzerinde, en genel anlamda, yedi hakkı olduğunu söyleyerek onları sıralar. Yediğinden yedirmeli, giydiğinden giydirmeli, gücünün üstünde bir yük yüklememeli, kendisi için zorunlu olan şer'î hükümleri öğretmeli, günlük hizmetini tamamladığında bir de gece hizmeti yüklememeli, yüzüne hakir görücü bir şekilde bakmamalı, farz ibadetlerini yerine getirdiği sırada ibadetini bitirmesini beklemeli, herhangi bir iş buyurmamalı, yerine getirmedeği dinî noksanlıklardan dolayı da onu affetmelidir.¹⁰¹

Bu maddelerin tamamında öne çıkan esas fikir, evin bir ferdi olarak görülen çalışana karşı bir baba şefkatiyle muamelede bulunulmasıdır. “Yüzüne hâkîr göreceğ şekilde bakmamalı” ifadesi, konunun hassasiyetini göstermekle beraber, insanlık onuru açısından herkesin eşit olduğunu ve gereken saygıyı hak ettiğini vurgulamaya yöneliktir. Çalışanların görevlerinden ziyade haklarının öncelenmesi, güç ve yetki sahibinin, taleplerinin bir önkoşulu olarak, öncelikle belli şartları yerine getirmesi gerektiğine işaret eder. Müellifin bu duyarlılığının referans noktasını, hiç şüphesiz ki sistematığının de önemli yönünü teşkil eden

⁹⁹ Muallâ Kavuncu, “Osmanlılarda Aile ve Kadın”, *Dinî Araştırmalar* 2, sy. 4 (1999): 166-68; Osmanlı'da kadın algısı için ayrıca bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlıda Kadın*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri G. Müdürlüğü, İstanbul 2015,464 sayfa; Selçuk Düğer, “Batılı Kadın Seyyahlar İnceleminde Osmanlı Kadını”, *KOSBED* 29 (2015): 71-90; Fatma Aliye Topuz, *Osmanlı'da Kadın* (İstanbul: Bizim Kitaplar Yayınevi, 2009).

¹⁰⁰ Taşköprizâde, *Hilâfetu'l-insâniyye*, vr. 42b.

¹⁰¹ Taşköprizâde, *Hilâfetu'l-insâniyye*, vr. 42b.

ayet ve hadisler oluşturmaktadır.¹⁰² Referans aldığı rivayetlerin birinde Hz. Peygamber şunları söyler: “Ellerinizi (himayeniz) altında bulundurduklarınız hakkında Allah’tan korkun; yediklerinizden yedin, giydiklerinizden giydirin, güçlerinin yetmediği işleri onlardan istemeyin. Onlardan sevdiğlerinizi yanınızda tutun, sevmediklerinizi de satın. Sakın Allah’ın yaratıklarına zulmetmeyin. Çünkü sizleri Allah onlara sahip kıldı, eğer dileseydi onları sizlere sahipler kılardı.”¹⁰³

4. Kardeşlik/Dostluk Hukuku ve Sadakat Özelinde Arkadaş Olarak İnsan

Taşköprizâde’ye göre adalet faziletinin bir alt dalı olan dostluk, kişinin arkadaşından bir çıkar beklememesi ve iyilikleri öncelikle arkadaşı için istemesidir. İnsanın içinde bir şekilde bulunan bu sevginin fiiller yoluyla dışa aksetmesine ise “diğerkâmlık” fazileti ismini verir.¹⁰⁴ Taşköprizâde *Şerhu’l-ahlâki’l-adudiyye* adlı eserinin ikinci makalesinde ahlâkî düzeninin muhafazası için öncelikle reziletlerin yok edilmesi, sonrasında ise faziletlerin kazanılması ve korunması gerektiğini söyler. Faziletleri koruma yolları olarak saydığı dört maddeden ikisi, salih arkadaşlar edinmek, fazilet sahibi kişilerin yanından ayrılmamak, rezilet sahibi kişilerle de arkadaşlık yapmamak üzerinedir. Ona göre kişi, ancak kudsî yetkinliğe sahip tasavvuf ehliyle vakit geçirirse nefis sağlığını muhafaza edebilir. Arkadaşlar karakter üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğundan, rezilet ehliyle arkadaşlıktan mümkün merteye uzaklaşmak gerekir.¹⁰⁵

İncelediğimiz risalesinde ise, metnin karakteristiğini bozmadan konuya ilgili şu ayetle bir giriş yapar:¹⁰⁶ *“Hep birlikte Allah’ın ipine (Kur’an’a) sınımsız sarılın. Parçalanıp bölünmeyin. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O’nun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz. Yine siz bir ateş çukurunun tam kenarında idiniz de O sizi oradan kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle apaçık bildiriyor ki doğru yola eresiniz.”*¹⁰⁷ Ayetlerden sonra, destekleyici mahiyette Hz. Peygamber (sas) başta olmak üzere diğer peygamberler ve sahabenin arkadaşlık ve iyi arkadaşın önemi hakkındaki sözlerine yer verir.¹⁰⁸ “Allah kime iyilik yapmak isterse ona, unuttuğu zaman kendisine hatırlatmalarda bulunan, hatırladığında da yardım edecek salih bir arkadaş ihsan eder.”¹⁰⁹

¹⁰² Taşköprizâde, Hilâfetu’l-insâniyye, vr. 43a.

¹⁰³ Bkz. Ebû Dâvûd, “Edeb”, 124; İbn Mâce, “Vesâyâ”, 22; Krş. Buhârî, “İman”, 22, “İtk”, 16, “Edeb”, 44; Müslim, “Eyman”, 38, 39, 40; Ebu Dâvûd, “Edeb”, 133; Tirmizî, “Birr”; Ebu Abdillâh Muhammed İbn Sa’ d, *Kitâbu’t-Tabakâtu’l-Kubrâ*, thk. Ali Muhammed Umer (Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 2012), 2: 167, 223.

¹⁰⁴ Taşköprizâde, *Şerhu’l-ahlâki’l-adudiyye*, vr. 11a.

¹⁰⁵ Taşköprizâde, *Şerhu’l-ahlâki’l-adudiyye*, vr.12b-13a.

¹⁰⁶ Taşköprizâde, Hilâfetu’l-İnsâniyye, vr. 43a.

¹⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/103.

¹⁰⁸ Taşköprizâde, Hilâfetu’l-insâniyye, vr. 43a-43b.

¹⁰⁹ “Arkadaş” kelimesi yerine “vezir” kelimesinin geçtiği rivayet için bkz. Ebû Dâvûd, “Harâc”, 4; Nesâî, “Bey’ât”, 33.

Müellif önce, “Allah için sevmenin gerekli koşullarını öğrendiğinde, sana gelip de kardeşlik iddiasında bulunan herkesin Allah için sevmediğini bilmen gerek. Zira bu muhabbet ancak, hassas bir şekilde araştıran/sorgulayan ve Allah’tan korkanlarda bulunur, cahil ve fâsıklarda değil” ikazında bulunur. Gazzâlî’nin bir dostta bulunması gerektiğini söylediği beş özelliği,¹¹⁰ “insanın şu beş kişiyle arkadaşlık etmemesi gerekir” şeklinde değiştirerek sıralar: Cahil ve ahmak, kötü ahlak sahibi, günahunda ısrarcı fâsık, bidatçi, cimri.¹¹¹

Taşköprizâde Gazzâlî’nin İhya’sında geçen ifadelerle benzer şekilde Câfer-i Sâdık’ın konuyla ilgili taksimatını, ardından da Me’mun’un insanları üç kategoride ele alan değerlendirmesini aktarır.

Ona göre arkadaşlık kurmaktan uzak durulacak kişiler beştir: *Yalancılar* taifesi. Bunlar serap gibidirler. Olmayan bir şeyi sana gerçekmiş gibi gösterir, sonra ortaya çıkan (gerçeklik ise ancak) mahrumiyet olur. *Ahmaklarla* dostluk kurmaktan kaçın. Çünkü bunlar sana fayda vermek ister fakat ahmaklıklarından sürekli zarar verirler. *Cimrilerle*; çünkü senin onlarla senelerce dostluğun olsa da ihtiyaç halinde senden yüz çevirir. *Korkaklarla*; çünkü onlar ihtiyaç halinde ancak kendi canını kurtarmanın derdine düşer, seni de düşmanların elinde yapayalnız bırakıverir. *Fâsıklarla*; çünkü onlar senin arkadaşlığını bir lokmaya satar. Rivayet edilir ki Halife Me’mun şöyle demiştir: “Mahlukat üç kısma ayrılır: Birincisi gıda gibidir; ondan ayrı kalmak mümkün değildir. Bunlar kalp ehli evliyalardır ki onların dostluğuyla ölü kalpler hayat bulur. İkincisi ise hastalık halinde kendisine ihtiyaç duyulan ilaç gibidir. Bunlar zâhirî/yüzeysel/sathî âlimlerdir ki kendilerine, dinle alakalı konularda bir sıkıntı çıktığında ihtiyaç hissedilir. Üçüncüsü ise hastalık gibi olan dünya ehlidir. Bunlara asla ihtiyaç olmaz fakat arkadaşlıkları ve sohbetleriyle insanları kendilerine bağlarlar.¹¹²

Müellifimiz, Gazzâlî’nin on yedi madde halinde sıraladığı¹¹³ dostluk/kardeşlik hukukunu, özetleyerek yediye indirir ve her birini ayet, hadis, büyüklerin söz ve rivayetleri ve hikâyelerle açıklamaya çalışır.¹¹⁴

Birbirlerinin Malları Üzerindeki Hakları: Malın geçici, gerçek arkadaşlığın ise bâkî olduğunu söyleyen müellif, görüşünü desteklemek üzere, “*Kendileri ihtiyaç halinde olsa bile kardeşlerini kendilerine tercih ederler*”¹¹⁵ ayetini ve pek çok rivayeti delil olarak sunar. Arkadaşları, biri diğerini yıkayıp temizleyen iki ele benzeter ve

¹¹⁰ Gazzâlî, *Bidâyetü'l-Hidâye, Hidâyet Rehberi*, haz. Veysel Akkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 158. Ayrıca bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, 2: 168.

¹¹¹ Taşköprizâde, *Hilâfetu'l-insâniyye*, vr. 44a. Krş. Gazzâlî, *Bidâyetü'l-Hidâye*, s. 158-160; Krş. *İhyâ*, 2: 168-69.

¹¹² Taşköprizâde, *Hilâfetu'l-insâniyye*, vr. 44a-44b. Ayrıca bkz. Gazzâlî, *Bidâyetü'l-Hidâye*, s. 161; *İhyâ*, 2: 170.

¹¹³ Bkz. Gazzâlî, *Bidâyetü'l-Hidâye*, s. 162-163. İhyâ adlı eserinde ise bunları sekiz maddede sıralar ve her biri için geniş açıklamalarda bulunur. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, 2: 170 vd.

¹¹⁴ Taşköprizâde, *Hilâfetu'l-insâniyye*, vr. 44b-45b.

¹¹⁵ Haşr, 59/9.

bir Arap atasözünden hareketle kardeşe yapılan harcamanın ölçüsünün dostluğun ölçüsü olduğunu söyler.¹¹⁶

İhtiyaç halinde sıkıntının giderilmesi için yardımlaşmak: Müellif, buna örnek olarak, tabînin bazı büyüklerinin, bir görev bilinciyle, arkadaşlarının evini öldükten sonra, kırk sene boyunca defalarca ziyaret ettiklerini aktarır. Arkadaşlar arasındaki bu yardımlaşmayı bir başka risalesinde, “ülfet” ve “vefâ” kavramları üzerinden açıklar¹¹⁷ ve gazabın sebeplerinden birinin vefasızlık olduğunu belirtir. Zira dünyaya aşırı bağlılığın bir sonucu olarak insanları mal, ırz, can ve başka konularda aldatmak olan vefasızlık, yeryüzünde fesada yol açar. Fânî dünya nimetlerinin dostlara tercih edilmesi vefasızlığın en kötü şeklidir. Bu bir hastalıktır; tedavisi ancak dünya nimetlerinin faniliği ve ahiret nimetlerinin bakılığı düşünülerek gerçekleşir.¹¹⁸

Lisan: Kişinin arkadaşının yüzüne karşı söyledikleriyle arkasından söyledikleri aynı olmalıdır. Kusurlarından bahsetmemeli, başkalarına onları ifşa etmemeli, benzeri şeyleri başkasının söylemesine de izin vermemelidir.

Gıybet edildiğinde kardeşine yardım etmek, himayede bulunmak. Böyle bir durum karşısında kesinlikle susmamalı, tahammül göstermemelidir. Susan, kardeşini köpeklerin parçalamasına ve etini yemesine terk etmiş gibidir.

Arkadaşını eğitmeli, ona nasihatte bulunmalıdır. Kusurları görüp ikaz edecek samimi arkadaşların varlığı malî konulardaki yardımdan daha önemlidir. Bu tür arkadaşları, zamanında nadir bulunan kibrit-i ahmere benzetir.¹¹⁹

Unutarak işlediği ufak tefek kusurlarını affetmelidir. Taşköprüzâde, dinî konularda yapılan hataların affında ihtilaf olduğunu ancak, kendisinin tercihini aften yana kullandığını belirtir. İbrahim Nehaî'nin “Günah işlediğinde kardeşini sakın terk etme; zira bugün yaptığını yarın terk eder” şeklindeki sözünü aktardıktan sonra “*Sana başkaldırırlarsa: ‘Yaptıklarınızdan uzağım’ de*”¹²⁰ ayetini nakleder. Arkadaşlarından birinin günah işlediği kendisine bildirilen Ebû Derdâ'nın, “Ondan değil fakat işlediği fiilden nefret ediyorum”¹²¹ dediğini iletir. O bu yaklaşımın, hem nezaket bakımından hem de kişiyi tevbe ve pişmanlığa sevk etmesi yönüyle en doğru yöntem olduğunu söyler. Nefret duygularıyla alakayı kesmek, kişiyi günaha ısrara yönlendirebilir. Ona göre, fakirliği engellemek nasıl gerekliyse kötü ahlaktan engellemeye çalışmak da o derece zorunludur.

Hem hayattayken hem de öldükten sonra kardeşinin arkasından hayır duasında ve ihsanda bulunmalı, vefâ göstermelidir.¹²²

¹¹⁶ Ayrıca bkz. Taşköprüzâde, Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye, vr. 9b, 10a.

¹¹⁷ Taşköprüzâde, Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye, vr. 11b, 10a.

¹¹⁸ Taşköprüzâde, Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye, vr. 17a.

¹¹⁹ Taşköprüzâde, Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye, vr. 14a.

¹²⁰ Suarâ, 26/216.

¹²¹ Nakledilen bu bilgiler için bkz. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, 2: 181-182.

¹²² Bkz. Taşköprüzâde, Hilâfetu'l-insâniyye, vr. 45b.

Müellifimiz son olarak, arkadaşlık hukuku üzerinden Kur'ânî ilkelerden biri olan “emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker”in hayata geçirilmesine göndermelerde bulunur. Bunu, “nasihat”, “takva”, bilgilendirme” ve “irşât” gibi kavramlar özelinden yapar ve gerçek samimiyet ve muhabbetin bu kavramların hakkını vermekten geçtiğini salık verir. Bu şekilde olmayan bir sevginin sonunun düşmanlık ve pişmanlık olduğunu ayetler üzerinden açıklar.¹²³ Gerçek dostluk ve muhabbetin alameti ise, dinî nasihatle süslenmek, ebedî saadet yolu hakkında bilgilendirmek, ebedî kurtuluş sebebi olacak yolları hakkında irşatta bulunmaktır.¹²⁴ Faziletleri korumada önemli etkiye sahip olan arkadaşlıkta samimiyetin de itidalde olması gerekir. Buna göre kişinin arkadaşları ile samimiyeti güzel konuşma, güler yüzlülük, hoş mizah ve güzel söz ile sınırlı olmalı, bundan öteye geçmemelidir. Buna dikkat edildiği sürece arkadaşlık ilişkisinde her iki tarafın da mutlu olabileceğini belirtir.¹²⁵ Taşkoprîzâde'nin bu başlık altında paylaştığı fikirlerin, Gazzâlî'nin gerek *İhyâ'*sında gerekse *Bidâyetu'l-Hidâye'*sindeki düşüncelerinin bir terkibinden ibaret olduğu söylenebilir.

Sonuç

Taşkoprîzâde, ezbere dayalı eğitim sisteminin hüküm sürdüğü bir dönemde iyi bir derleyici, nakilci ve ansiklopedist kişiliğiyle devraldığı bilgi birikimini, döneminin kültürel, sosyal ve tarihî gerçeklikleriyle harmanlayarak kendinden sonraki nesillere aktarmış, çeşitli alanlarda çok sayıda eser telif etmiştir. Onun aklî ve naklî ilimlere vukûfiyeti ve bunları mezcededeki başarısı, medrese-tekke ilişkilerini bir bütünlük içinde ele alma gayreti yadsınamaz. Teorik (tariku'n-nazar) ve mistik arınma yöntemini (tariku't-tasfiye) birleştirerek, yetkinliğe bu iki yöntemin birleştirilmesiyle ulaşılabileceğini vurgulaması, felsefî ve irfânî bilgiyi birlikte değerli görmesi ve Kelâm metoduna olan bağlılığı onu farklı kılan nitelikleridir. Çalışmaları, söz konusu alanlardan biriyle sınırlandırılmayacak kadar çeşitli ve renklidir. Felsefe, Kelâm ve Tasavvufu birleştiren eklektik bir âlim tipini temsil eden müellif eserleriyle, özellikle eğitim, siyasal ve sosyal hayat içerisinde görülen ihtiyaca cevap vermeyi amaçlamıştır. İncelediğimiz risalenin, müellifin zikrettiğimiz özelliklerini tam olarak yansıtan bir eser olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Taşkoprîzâde, dünya ve ahiret mutluluğuna ulaş(tır)ma hedefine kilitli bütüncül yaklaşımını temellendirmek adına söz konusu düalizmi bir çıkış noktası olarak kullanır. Risalede, ilimleri tasnif ederken de kullandığı şer'î-aklî/hikemî düalizmini, sosyo-politik çizgide tedeyyün-temeddün, insanın ontolojisinde ruh-beden ve kalp-akıl ikilemine giderek ahiret-dünya vurgusu üzerinden sergilemiştir. Bütün bunlar, kurguladığı bütünün parçaları olmakla beraber, ilk olarak zikredilen kavramların sonrakilere oranla bir tercih üstünlüğünden bahsedilebilir. Felsefî Kelâmı tasavvufu birleştiren bu çalışmada, tasavvufî yön baskın gelmekle birlikte eserin sadece tasavvufî perspektifte ya da sadece bir

¹²³ Bkz. Zuhrûf, 43/67; Zuhrûf, 43/38; Furkân, 25/28.

¹²⁴ Taşkoprîzâde, Hilâfetu'l-İnsâniyye, vr. 46a.

¹²⁵ Taşkoprîzâde, Şerhu'l-ahlâki'l-aduîyye, vr. 13a.

şahsın etkisinde kalınarak yazıldığını söylemek yanlış olur. Diğer çalışmalarında olduğu gibi burada da beslendiği bütün kaynakların bir terkibi söz konusudur. Olgı, olay ve kavramları yorumlamada Meşşâî geleneğin argümanlarını tasavvufî süzgeçten geçirerek kullanmış, İslâm kanunu üzere şartını ön planda tutmuştur. Ancak, Gazzâlî ve eseri İhyâ'nın metin üzerinde yoğun bir etkisi olduğunu da itiraf etmek gerekir.

Ahlâkın nazarî kısmından hareketle pratiğinin tartışıldığı risâle, konunun öznesi olan ve “yeryüzünün halifesi”, “sultan/idareci”, “aile reisi”, “efendi” ve “arkadaş” gibi kimliklere sahip olan insanı, eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmesi yönüyle ele alır. Bu sorumluluk, fazilet ya da reziletlerin kazanılmasında insan iradesinin sergileyeceği tutumda kendini göstermektedir. Bundan dolayıdır ki müellif, nefis, ruh, akıl vs. gibi nazarî ahlâkın konularına giren meseleler üzerinde durmaktan ziyade faziletleri kazanmanın, reziletlerden kaçınmanın yolları üzerinde yoğunlaşmayı tercih etmiştir. Ahlâkî olanın pratiğe dönüştürülmesinde bir yöntem olarak, bilgiyle amel arasındaki dengenin, akıl ve nakil doğrultusunda gerçekleştirilmesini hedefler. Burada etkinlik ve değer kaynağı ise İslam Dini'nin temel ilkeleridir. Dolayısıyla, ahlâkî iyi ve kötünün kaynağının ilâhî bildirimler olduğuna yönelik Eş'ârî düşüncenin risalede esas alındığını söylemek yanlış olmaz. Her bir başlık altında delillendirme yönüyle aklın nakle tabi kılınarak naklin öncelenmesi, bunun somut örneğidir.

Delillendirme yönteminde aklın, zaman zaman naklin oldukça gerisinde, hatta bazen yok hükmünde kaldığını gözlemlemek mümkündür. Burada sorun, bir akıl-nakil çatışmasının varlığından ziyade, vahiy ve sahih sünnet dışında kalan diğer nakil türlerini hiçbir kritiğe tabi tutmadan ve akıl süzgecinden geçirmeden muteber bir delil olarak alması ve konuyu bunlar üzerinden tartışmasıdır. Onun *eş-Şurûât* meselesinde sıhhatine bakmaksızın “şöhret bulma” esasını savunması, kadınlarla ilgili meselelerde mevzu bir rivayeti Hz. Peygamber'e atfetmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Benzeri bir sorun, sahih naklin yanlış yerde yanlış bir tonlamayla kullanılmasında da görülmektedir. Bütün bunların, i'tidal, denge ve adalet kavramları etrafında şekillenen, bunun için de ilim ve amelin, akıl ve kalbin, akıl ve naklin beraberce yürümesi, işletilmesi ve böylece insanı iyi amele yönlendirerek dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırması hedefine yoğunlaşmış bir risâlenin ruhuna uymadığını belirtmek gerekir. Taşköprizâde'nin, sıhhat durumuna bakmaksızın pek çok rivayeti düşüncesini ispatlamak adına metne dâhil etmesi, metnin güvenilirliğini zedelerken, bazı fikirlerin doğruluk derecesini de sorgular hale getirmiştir.

Kur'an'ın, insanın “dengeli” bir şekilde, kendisini kuşatan evrenin de bir “düzen” fikri içinde yaratıldığına yönelik vurgusu, bu risalenin de ana temalarından birini oluşturur. İnsan nefsinden (enfüs) başlayarak bütün bir evreni (âfak) kuşatan bu denge ve düzenin sürdürülmesi esas gayedir. Zira insan ancak bu sayede dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşabilir. Bunu gerçekleştirecek olan, yeryüzünün halifesi olmakla iftihar eden her kademedeki “yetki sahibi” “özgür” insandır. Bu yetki ve özgürlüğü, sınırsızlık ve başıboşluktan kurtaracak olan da “emanet” ve “sorumluluk” duygusudur. Müellif bunları açıklamada ahiret, yeniden dirilme

(haşr), hesap, mizan, cennet-cehennem gibi kavramlardan istifade eder. Yetke sahibinin hak talebinin görev bilincinden sonra geldiğini, toplumun en zayıf biriminden hareketle açıklar. Bunu gerçekleştirirken takip edilmesi gereken en güvenli ve sağlam yol ise, insan ruhunun mekânı olarak kabul ettiği kalbin Allah'la kuvvetli bağ kurmasıdır. Buradan alınan enerji (nur), diğer azalara da sirayet edecek, böylece bütün amelleri de salah bulacaktır. Müellif, gayet yerinde bir tespitle, insanın hem bu dünyada hem de ahirette en büyük şefaathçisinin salih amelleri olduğunu örtük bir tarzda söyler. Salih amelin devamlılığını sağlayacak en önemli unsur ise kişiyi reziletlerden sakındırıp faziletlere yönlendirecek salih arkadaşlar edinmesidir. Müellifin bu sözleriyle ehl-i irfanın (tasavvuf erbabının) meclisinde bulunmanın önemine imada bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Özellikle de idareciler buna hassasiyet göstermelidir. Bu bir nevi “iyiliği emr, kötülükten men etme” prensibinin hayata geçirilmesidir ve herkes derecesine göre sorumluluğu altındakilere bunları uygulamakla mükelleftir.

Taşköprizâde, uygarlık fikri ile dinî hayat arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu savunmakla beraber, dinî değerlerle irtibatsız bir sosyo-politik hayatın imkânını da kabul eder. Şerî siyasetin tam ve mükemmel, geleneksel siyasetin ise eksikliklerle malul olduğunu, bundan dolayı da geleneksel siyasetin, şerî siyasetin gelmesiyle yerini ona bırakmak zorunda olduğunu belirtir. Yönetimin temelini Allah'ın emir ve yasalarına itaat şekillendirir. Düşünürü göre siyaset ilmi, yasal bir zemin üzerinde yalnızca politik ilişkileri problem edinmekle yetinmez, bayındırlığın (imâretü'l-müdün) gereklerini de araştırma alanına dâhil eder. Devlet başkanı hukuk (şeria) ve bayındırlığın (el-imâre) gereklerine riayet ettikçe iktidarını yitirmez. Halkı, zaman zaman nasihatlerle kötülükten engellemek, iyiliğe yönlendirmek, bunun için gerekli tedbirleri almak bayındırlığın gereklerinden biridir.

Geleneksel İslam siyaset anlayışında olduğu gibi bu risalede de merkezde, sistemden ziyade idarecinin şahsî nitelikleri, özellikle de ahlâkî kişiliği yer alır. Bu kişilikte acz, fakr, tevazu gibi kavramların öne çıkması, müellifin tasavvufî kişiliğinden kaynaklanmakla beraber, döneminin siyasal erkine israftan ve gösterişten kaçınmaları yönünde örtük bir uyarı niteliği de taşımaktadır. Doğru kararlar alıp uygulamak oldukça ciddi bir iş olduğundan karar mercii hata yapma riskini en aşağılara çekmenin yollarını aramalıdır; basiretini geliştirmeli, firâsetini arttırmalıdır. Düşünürümüz, dolaylı da olsa, bunun yolunun Tasavvufî bir ekole intisaptan ya da ehl-i tarikatle birlikte olmaktan geçtiğini belirtir.

Kaynakça

- Altun, Hilmi Kemal. “Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kazâ-Kader Risâleleri ve Taşköprizâde'in Risâle fi'l-Kazâ ve'l-Kader Adlı Eseri”. Y.L.T., Marmara Üniversitesi, 2010.
- Apaydın, Yunus. “İlimler Tasnifi ve Taşköprülü-zâde”. *Taşköprülü Zâde Ahmet Efendi*, ed. Ahmet Hulusi Köker, 11-23. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1989.

- Arıcı, Müstakim. *İnsan ve Toplum Taşköprüzâde'nin Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2016.
- Arpaguş, Hatice K. "Yaratılış İtibariyle Kadına Bakış". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökçır, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökçır, 587-606. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Aslan, Şebnem, Mustafa Karabacak ve Osman Z. Çiftçi. "İslam'ın Liderliğe ve Kadın Liderliğe Bakışı: Benazir Bhutto Otobiyografisinin Doküman İncelemesi". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 19, sy. 1 (Konya 2016): 1-29.
- Aydın, Mehmet Akif. "Kadın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24: 86-94. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Birinci, Züleyha. " 'Nefs-i vâhide' İfadesinden Hareketle Kadının Yaratılış Hakkında Bir Değerlendirme". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47, sy. 47 (2014): 151-164.
- Bozkurt, Ömer. "Etiğin Fizyonomik Temellerine Bir Giriş". *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy. 2 (2015): 27-46.
- el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyım. *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, thk. Subhî es-Sâlih. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1085.
- Damar, Ünal. "Mevlânâ'nın Divan-ı Kebir'inde Geçen Hadislerin Tahric ve Değerlendirilmesi". Y.L.T., Süleyman Demirel Üniversitesi, 2001.
- Durmuş, Ziya. "Kadınlarla İlgili Müttefakun Aleyh Hadislerin Kur'an'a Aykırılığı İddiasının Değerlendirilmesi". Y.L.T., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2016.
- Düğer, Selçuk. "Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını". *KOSBED* 29 (2015): 71-90.
- el-Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed, *Ârâu Ehli'l-Medineti'l-Fâdila*, nşr. Albert N. Nader. Beyrut: yy., 1991.
- Fayda, Mustafa. "eş-Şürûtü'l-Ömeriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 272-274. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- _____, *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*. İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006.
- _____, "Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 44-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- el-Gazzâlî, Zeynü'd-Dîn Ebû Hamîd Muhammed. *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, thk. Bedevî Tabâne. Endonezya: Kuryâte Fûtrâ, tsz.
- _____, *Bidâyetü'l-Hidâye, Hidâyet Rehberi*, hzr. Veysel Akkaya. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

- _____, *Kimyâ-yı Saâdet*, trc. A. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınevi, tsz.
- _____, *Kimyâ-yı Saâdet*, trc. Ali Arslan, yy.: Merve Basım Yayın, tsz.
- _____, *Meâricu'l-Kuds, Hakikat Bilgisine Yükseliş*, trc. Serkan Özburun. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Gökbilgin, M. Tayyib. “Taşköprü-zâde ve İlmî Görüşleri”. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 6, sy. 1-2 (İstanbul 1975): 127-38.
- Görmez, Mehmet. “Hz. Peygamber’in Bir Din Tanımı –Bir Hadisin Semantik Tahlili-” *Diyanet İlmî Dergi, Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav,)* Özel Sayı (2003): 331-38.
- Harman, Ömer Faruk. “Havvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 542-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Hökelekli, Hayati. “Şahsiyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 297-298. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- İbn Sa'd, Ebu Abdillah Muhammed. *Kitâbu't-Tabakâtu'l-Kubrâ*, thk. Ali Muhammed Umer. 2. Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2012.
- Kavuncu, Muallâ. “Osmanlılarda Aile ve Kadın”. *Dinî Araştırmalar* 2, sy. 4 (1999): 143-68.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'îyye*, İstanbul: Klasik Yayınlar, 2016.
- _____, “Taşköprüzâde'de Akıl, Siyaset ve Tarih –Bir Eleştiri Vesilesiyle-”, *İnsan ve Toplum Dergisi* 7, sy. 1 (2017): 233-247.
- Kutluer, İlhan. “Fârâbî'den Taşköprüzâde'ye: Uygarlık, Din ve Bilim”. *Akademik Araştırmalar Dergisi* 2, sy. 4-5 (2000): 13-30.
- Öztürk, Levent. *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*. İstanbul: İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Rahman, Fazlur. *Ana Konularıyla Kur'an*, trc. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Topuz, Fatma Aliye. *Osmanlı'da Kadın*. İstanbul: Bizim Kitaplar Yayınevi, 2009.
- Şahinalp, Hacer. “Taşköprülüzâde”. *Türk İslâm Düşüncesi Tarihi*, ed. Ömer Bozkurt, 475-94. Ankara: Divan Kitap, 2014.
- Taşköprüzâde, Ebu'l-Hayr İsâmuddîn Ahmed b. Mustafa b. Halil. *Risâle fi Beyâni Esrâri'l-Hilâfeti'l-İnsâniyye ve's-Saltanati'l-Ma'neviyye*. Nuruosmaniye, 04902-005: 28b-46a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- _____, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzûati'l-'Ulûm*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- _____, *Şerhu Ahlâki'l-Adudiyye*, Beyazıd Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, nr. 1940.

- _____, *Risâle fi'l-Kazâ ve'l-Kader*, Konya, Yusuf Ağa Ktp., nr. 346/8, vr. 97-117, 960/1560.
- _____, *el-Me'âlim fi İlmi'l-Kelâm*, thk. Ahmet Süruri, *Taşköprizâde'nin el-Me'âlim'i ve Kelâmî Görüşleri*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.
- _____, *Risâletü'ş-Şifâ li Edvâi'l-Vebâ*. Kahire: Matbaatu'l-Vehbiyye, 1292/1875.
- Topuz, Fatma Aliye. *Osmanlı'da Kadın*. İstanbul: Bizim Kitaplar Yayınevi, 2009.
- Tritton, A. S.. *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects A Critical Study of the Covenant of 'Umar*. London: Oxford University Press, 1930.
- et-Turtûşî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Velîd el-Fihriyyi. *Sirâcu'l-Mülûk*. thk. Muhammed Fethî Ebû Bekr. Kâhire: ed-Dâru'l-Mısriyyetu'l-Lubnâniyye, 1994.
- _____, *Sirâcu'l-Mülûk Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair*, haz. Said Aykut, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Uludağ, Süleyman. "Fırâset". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 116-117. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Uğur, Ali. "Taşköprizâde Ahmed İsâmeddin Ebu'l-Hayr Efendi Hayatı, Şahsiyeti ve İlmi Görüşleri". Doçentlik tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, 1980.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Taşköprizâde Ahmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 151-152. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.